

SCIENCE PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ 2 (2) 2020

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ

ELECTRONIC JOURNAL

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES.**

-2020. -№ 2(2). DOI: <https://doi.org/10.47390/A1342222020>

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Холов Ақтам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети.

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Назаров Насриддин Атақулович – фалсафа фанлари доктори, сиёсий фанлар доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшилик Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Тайланова Шохид Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – психология фанлари номзоди, доцент, Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарқанд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

ЮРИДИК ФАНЛАР:

Аҳмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Сейтов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префекси: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.
Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98

МУНДАРИЖА

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Амонов Мехрождиддин Узбекович

САМАРҚАНД МАДРАСАЛАРИ (XVIII-XIX асрлар)..... 4-10

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Козимжонов Аброрбек

**ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ҚАРЗЛАР БЎЙИЧА
ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ 11-17**

Шадиева Дилдора Хамидовна

**ИНВЕСТИЦИИ В НИОКР, КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР
ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ЭКОНОМИКИ 18-24**

Қурбанов Элмурод Алланазарович

**ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ШАҲАР ВА
ТУМАНЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ИМКОНИЯТЛАРИНИ ҲИСОБГА
ОЛИБ, ИХТИСОСЛАШТИРГАН ҲОЛДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ - МЎЙНОҚ ТУМАНИ МИСОЛИДА..... 25-35**

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

Алиев Бекдавлат, Отабаев Абдукадир

**ЎЗБЕКИСТОН: ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТЛАРИ
ИНСТИТУЦИОНАЛЛАШУВИНИНГ ЗАМОНАВИЙ
ХУСУСИЯТЛАРИ 36-50**

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Бердиев Хусан Холназарович

**ЛИНГВОПОЭТИКА МАСАЛАЛАРИ ТАДҚИҚИДА “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ
ТУРК”НИНГ ЎРНИ..... 51-57**

ЮРИДИК ФАНЛАР

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович

**РАҚАМЛИ РЕАЛЛИК ШАРОИТИДА ИНТЕРНЕТ ТАРМОҒИ ОРҚАЛИ
ЕТКАЗИЛГАН МАЪНАВИЙ ЗИЁННИ КОМПЕНСАЦИЯ ҚИЛИШ
САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ 58-68**

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

САМАРҚАНД МАДРАСАЛАРИ (XVIII-XIX асрлар)

Амонов Меҳрожиддин Узбекович

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

САМАРҚАНДСКИЕ МЕДРЕСЫ (XVIII-XIX вв.)

Аманов Меҳрожиддин Узбекович

Научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра
Имама Бухари

SAMARKAND MADRASAS (XVIII-XIX centuries)

Amanov Mekhrojiddin Uzbekovich

Scientific Fellow of the Imam Bukhari International Scientific Research Center

Иқтибос келтириши учун / For citation / Для цитирования:

Амонов М.У. Самарқанд мадрасалари (XVIII-XIX асрлар) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2 (2). – Б. 4–10. <https://doi.org/10.47390/A1342222020N1>

Аннотация. Самарқанд мадрасалари - нафақат юртимиз балки жаҳон тамаддунига муносиб ҳисса қўшган улуг мутафаккиру алломаларни тарбиялаб, илм-маърифатли бўлишларида хизмат катта бўлган. Самарқандда XVIII-XIX асрларда барпо этилган ва мазкур даврда фаолият олиб борган кўплаб мадрасалар бўлиб, уларнинг кўпчилиги нақшбандия тариқати билан бевосита боғлиқ ҳолатлар учратиши мумкин.

Калит сўзлар: Самарқанд, мадраса, қўлёзма, ҳужжат, таълим-таърибия

Аннотация. Самарқандские медресе сыграли важную роль в воспитании и просвещении великих мыслителей и ученых, внесших достойный вклад не только в нашу страну, но и в мировую цивилизацию. В Самарканде есть много медресе, построенных в XVIII-XIX веках и действующих в этот период, многие из которых имеют непосредственное отношение к суфийского ордена Нақшбандия.

Ключевые слова: Самарқанд, медресе, рукопись, документ, образование

Abstract. Samarkand madrassas have played an important role in educating and enlightening great thinkers and scholars who have made a worthy contribution not only to our country but also to world civilization. There are many madrasas in Samarkand built in the XVIII-XIX centuries and operating during this period, many of which are directly related to the Naqshbandi sect.

Keywords: Samarkand, madrasa, manuscript, document, education

DOI: 10.47390/A1342222020N1

Самарқандда сақланиб қолган мадрасалардан Улуғбек, Шердор ва Тиллоқори каби меъморий обидалар шаҳар кўркига кўрк қўшиб турибди.

Ушбу мадрасалардан ташқари, турли даврларда мазкур шаҳарда ўнлаб мадрасалар фаолият кўрсатган бўлиб, биз ушбу ёзишмамизда XVIII-XIX асларда Самарқандда барпо этилган ва фаолият кўрсатган мадрасалар ҳақида тўхталиб ўтсак.

Сўфи Оллоҳёр мадрасаси

Сўфи Оллоҳёр томонидан ҳозирги Чўнқаймиш қишлоғи ва унинг атрофларида масжид, хонақоҳ ва талабаларга дарс бериладиган махсус мадраса ҳам барпо этилган. Бу ҳақда рус тарихчиси, археолог олим В.Вяткин [2] (бир неча асарлар муаллифи Оллоҳқули ўғли Оллоҳёр ўтарчи томонидан барпо этилган) Анҳор тумани Оназиёрат мазесидаги мадраса ва масжид [*Аназират қишлоғида ичига киришдаги йўлнинг ўнг томонида муаллим Ҳасан аканинг уйи, чап томонида Сўфи Оллоҳёр масжиди деворларининг ўрни сақланиб қолган*; 3] вақф ҳужжатларини қайд этади.

Оназиёратда жойлашган мадрасага тегишли вақф ҳужжати рабби ул-охир ойида 1123/1711 йилда ёзилган, худди шундай мадрасага тегишли иккинчи вақф ҳужжати Жумад ул-охир ойида 1123/1711 [*ҳижрий 1123, милодий 1710 йилга тўғри келади*] йилда ёзилган, учинчи вақф ҳужжати Оназиёратда жойлашган масжидга тегишли бўлиб, зулҳижжа ойида 1124/1713 [*ҳижрий 1124, милодий 1711 йилга тўғри келади*] йилда ёзилган [2; – Стр. 5].

Мазкур вақф ҳужжати Сўфи Оллоҳёр ҳаётлик чоғида ёзилган, тарихий ноёб манбалардан бири саналиб, унда юқорида қайд этилган Сўфи Оллоҳёр томонидан барпо этилган масжид, хонақоҳ, мадраса ва Сўфи Оллоҳёрнинг Чўнқаймишдаги илму маърифат йўлидаги фаолиятини бевосита акс эттирувчи ҳужжатлардан биридир.

Вақф ҳужжати ЎзМДА фондида Самарқанд вилоят бўлими (18),

1-рўйхат, 9828-ишда сақланмоқда [*Мазкур вақф ҳужжати билан (ЎзРМД фондида) илк бор каталогдан излаб, уни топганимизда ва кўрганимизда, ушбу ҳужжат Сўфи Оллоҳёр ёзган, ё бўлмаса, ўзлари айтиб, бирон бир яқин хаттотга ёздирган бўлсалар керак деган, хулосага келгандик. Чунки, ҳужжат сўзлар айнан Сўфи Оллоҳёр даврида ёзилган. Билишимча, ушбу тарихий ҳужжат Сўфи Оллоҳёр назари тушган, бугунгача сақланиб қолган, нодир манба-тарихий ҳужжат ҳисобланади*].

Мазкур иш жами 1-13 (а-б) варақдан иборат бўлиб, Самарқанд қоғозига, номаълум хаттот томонидан настаълик хатида, форс-араб тилида ёзилган.

1893 йилда Чўнқаймиш мадрасаси мутаваллиси Сиддиқ хожа ибн Исмоил хожа томонидан ёзилган аризада, 3 та вақф ҳужжати 1887 йилда Самарқанд уезди ҳокими фармойишига кўра топширганлигини айтиб, ушбу вақф ҳужжатлари ҳақида сўраб мурожаат қилган ва охирида имзо ўрнига “Сиддиқ хожа ибн Исмоил хожа”, деб ёзилган муҳр урилган.

Ушбу ҳужжатнинг 5-13 а-б варақларида рус тилидаги таржимаси келтирилган, таржимон – О. Дмитриев, 13-14 июл 1893 йил санаси қайд этилган [10: – Б. 5-13 а-б]. 2, 3, 4-варақларида юқорида қайд этилган учта вақф ҳужжати ўрин олган. Вақф ҳужжатлар деярли яхши сақланган.

4-варақдаги вақф ҳужжати айнан Сўфи Оллоҳёр мадрасасиги тегишли бўлиб, ҳужжатнинг бошидан олти қатори ёзилган қисми шикастланган, натижада, ёзув ёзилган айрим қисмлари йўқ, Аллоҳга ҳамду сано, пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга саловат ва азиз зотларга саломлардан сўнг, 1123 йил рабби ус-соний ойида шариатпаноҳ, диёнати осор Азизон Сўфи Оллоҳёр ибн Оллоҳқули Ўтарчи томонидан ўзига тегишли Чўнқаймиш қишлоғидаги суғориладиган ва суғорилмайдиган ерларни бир қанча шартлари билан вақф қилдирган.

Мазкур Чўнқаймиш қишлоғида суғориладиган ва суғорилмайдиган ерларни, вақф чегарасини белгилаб, ғарбдан Кўтал булоғ, Кабутархона, шимолдан Қиз-қўр-ғондан то Тахтгоҳгача, шарқдан Чўнқаймишдаги Намозгоҳдан то Тахтгоҳгача, жанубдан Кўтарма сангтуз, бир қисми Қўшқўрғондан то Обибаландгача жойлашганлиги айтиб ўтилган.

Шунингдек, Самарқанд вилояти Янги Анҳор ноҳиясидаги Оназиёрат мавзесида жойлашган мадраса чегараларини ҳам белгилаб, ғарбдан Қўрғон, шимолдан Мулло Тошмуҳаммад маҳалласи билан, шарқдан Мулло Худойберди маҳалласи чегара эканлиги таъкидлаб ўтилган. Ҳужжатнинг давомида вақф шартлари айтилиб, унга амал қилиш лозимлиги алоҳида белгилаб берилган.

Нақиб мадрасаси

Сўфи гузарда жойлашган “Нақиб мадрасаси” [1; – Б. 117-118] илм фан ривожига муносиб ҳисса қўшган мактаб, масканлардан биридир.

Мактаб – мусулмонларнинг масжидлар қошидаги хат-савод чиқариш ва диний удумларни ўзлаштириш даргоҳи. Кўп ҳолларда мактаблар масжидларда унинг қавмлари ташаббуси билан ташкил этилган. Айрим ҳолларда мактаблар мадрасалар ва қорихоналар ҳузурида ҳам очилган [8; – Б. 31-33].

Мазкур мадраса бугунги кунда “Жомеъ масжид” вазифасини бажармоқда.

“Нақиб мадрасаси” Бухорода манғитлар ҳукмдори Амир Шоҳмурод ҳукмронлиги даврида, 1793 йилда бунёд этилган. Бу ҳақда масжиднинг кириш айвонидаги чап томондаги устунда “1208” ҳижрий санаси ёзилган [4], мазкур

сана милодийда 1793 йилдир. Масжиднинг ички марказий юқори қисмида келтирилган таърихни абжад ҳисобида ҳисобласак 1208/1793 йил санаси ҳосил бўлади.

Демак, ушбу Нақиб мадрасаси 1793 йилда барпо этилган [Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 5 декабрь “Тарихий, бадиий ёки ўзга маданий қимматлиги туфайли гаров ва ипотека қўлланилиши мумкин бўлмаган объектлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги 335-сонли қарори иловасида XIX-XX асрлар, деб берилган. 9]. Мадраса Муҳаммад Амин хожа нақиб [Каттақўрғон шаҳрининг Пайшанба ҳудудига Муҳаммад Амин хожа нақиб томонидан 1791 йилда яна бир мадраса барпо этилган дейди. 6: – Б. 136, 7: – Б. 210] томонидан қурилганлиги учун унга “Нақиб”, деб, нисбат берилган [Манбаларда мазкур мадрасани “Муҳаммад Амин хожа нақиб қурган”, деган маълумотни ҳозирча учратмадик. Аммо мадраса номи “Нақиб”, деб, юритилиши ва ахборотчилар (маҳаллий аҳоли) шундай фикрда эканлиги, бу мавзуга алоҳида мақола, тадқиқот лозимлигини кўрсатади].

Мазкур мадрасага тегишли маълумотларни ЎзМДА фондида сақланаётган айрим вақф ҳужжатларида ҳам кўриш мумкин.

Мадраса XX асрнинг бошларида ҳам фаолият юритган, Зубайдуллоҳ ибн Қудратуллоҳ мазкур мадрасанинг охириги мударрисларидан биридир. Бу ҳақда ЎзМДА фондида фонд-18, рўйхат-1, иш-6302/171, иш-6267, иш-6469/259 рақамлар остида сақланаётган ҳужжатларда мазкур Зубайдуллоҳ хожи Қудратуллоҳ ўғлининг Нақиб мадрасасига тегишли ер-мулк ва бошқа масалалар юзасидан ҳужжатлари ўрин эгаллаган.

Мадраса тахминан 70 сотихлар чамаси ҳудудни ўз ичига олиб, бугунги кунда ушбу мадрасанинг фақат масжид қисми сақланиб қолган. Масжид ичкарасида ўттизта, ташқарисида эса йигирмата устун масжиднинг салобатини ҳосил қилиб турибди. Масжид пештоқлари шарқона тарзда, айрим жойлари гулдор ойнали қилиб безатилган, асосан ҳар хил бўёқлар орқали тўрт томони силлиқланган болол ва тахталарга нақшлар билан безак берилган. Айрим жойларида ўйма нақшлар ҳам масжид кўркини янада намоён қилган [4].

Давлат Қушбеги мадрасаси. Давлат Қушбеги томонидан 1812 йилда Шоҳизинда мажмуасига киравериш қисмида қурилган. 12 ҳужрадан иборат бўлган. 1821 йилда Миёнколдаги солиқ-хирож йиғувчиларга қарши кўтарилган қузғолонни бостириш вақтида Амир Ҳайдар буйруғи билан Самарқанд қўшинига бошчилик қилаётган вақтда вафот этади. Халифа Ҳасан мадрасаси. XIX асрда Халифа Муҳаммад Ҳасан томонидан қурилган ушбу мадраса Сўфи Розик маҳалласида жойлашган ва бу ҳам 12 ҳужрадан иборат бўлган.

Турди Алибой (ёки Алимбой) мадрасаси. Бу мадраса XIX асрда Турди Алимбой ибн Элмуродбой томонидан (вақфномасига қараганда) 1284/1867 йилда Регистонда қурилган. Мадраса, ҳар бири икки кишилик 14 та гумбазли хужралардан иборат бўлган. Мадраса жанубида масжид ва таҳоратхонаси мавжуд эди.

Амир Ҳайдар олий мадрасаси. 1228/1813 йил Бухоро ҳукмдори Амир Ҳайдар томонидан Самарқанд Арки ичида, подшоҳлар тахтга ўтириш маросимида фойдаланилган машҳур "кўктош" турган мавзе қаршисида ушбу мадраса қурилган.

Мулло Рофеъ (Рафиқ) оқсоқол мадрасаси. Мулло Рофеъ оқсоқол ибн Мулло Бадиъ томонидан XIX аср бошларида Самарқанддаги шу оқсоқол номи билан юритиладиган маҳаллада қурилган.

Орифжонбой мадрасаси. Мадраса XIX асрда Қўшҳовуз маҳалласида Тошкентдан Самарқандга кўчиб келган Муҳаммад Орифжонбой ибн Мулло Жонибой томонидан қурилган.

Юсуфбой мадрасаси. Юсуфбой ибн Орифжонбой томонидан XIX асрда қурилган бўлиб, шимолдан Хожа Зудмурод ва шарқдан эса Қўшҳовуз маҳаллалари билан чегараланган Мирзо Худойқули маҳалласида жойлашган. Мадраса 11 та хужра, дарвозахона, мактаб ва таҳоратхонадан иборат бўлган.

Муҳаммад Ҳусайн мадрасаси. Нақшбандия-муҷаддибия-дахбедия силсиласининг намояндаларидан бири Муҳаммад Ҳусайн томонидан XIX асрнинг биринчи ярмида мадраса ва хонақоҳ қурилади. Муҳаммад Ҳусайн 1167/1753 йил Миёнколда таваллуд топиб, 1249/1833 йилда Бухорода вафот этган.

Сўфи Розик мадрасаси. Сўфи Муҳаммад Розик ибн Мулло Ҳайитмуҳаммад Исмоилбой томонидан шу номли маҳаллада қурилган мадраса, 12 хужрадан иборат бўлган [5; – Б. 210].

Сўфи Розик мадрасасига тегишли вақф хужжатларида мадрасанинг жойлашган ўрни ва унга тааллуқли ер-мулклар ҳақида маълумотлар баён этилган.

Чўнқаймиш мадрасаси (ва бошқа мадрасалар) мураббий (мударрис)лари томонидан болаларни ўқишга, ёзишга ўргатиш ва уларни ахлоқ-одобли кишилар қилиб тарбиялашган бўлса, ота-оналар фарзандларини ўқитиши фарз ҳисобланганлиги, қадимдан ўлкамизда амалда мажбурий бошланғич таълим бўлганлигига гувоҳлик беради. Хонлар даврида “қози-раис”, деб аталувчи мансабдор шахслар ота-оналарнинг фарзандларини мактабга беришларини назорат қилиб турган [8; – Б. 33-34].

Ўқувчиларнинг дарсларга узлуксиз қатнашишларини таъминлаш мақсадида доимо қаттиқ назоратга олинган. Жумладан, ўқувчи узрли дарс қолдирса, ўқитувчи бошқа бир ўқувчини юборган ва шунда ҳам дарсга келмаса, ўқувчининг отасини бундан хабардор қилган [8; – Б. 54]. Бу албатта ўша вақтларда таълим тизимига бўлган эътиборнинг ниҳоятда юқори эканлигидан далолат қилса, бир томондан ота-оналар назорат қилишган бўлса, иккинчи томондан таълим масканида фаолият олиб борувчи устозлар ҳам ўз навбатида масъуллиги қатъий талаблар асосида олиб борилганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Сўфи Оллоҳёр томонидан Чўнқаймиш мавзесида ташкил этилган мадрасада таълим олган талабалар агар сабабсиз икки ойу ўн кун дарс қолдирса, мадраса мутаваллиси ушбу ўқувчи ўрнига янги талаба олиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаган [10; – Б. 46 варақ]. Бу билан биринчидан мадрасада таълим олувчиларга қўйилган қатъий интизом бўлса, иккинчи томондан илм олувчи талаблар ҳам интизом асосида мукамал билим олишлари имконияти юзага келган. Дарсларни ўзлаштирмайдиган ва ўқув машғулотларини сабабсиз қолдирганлар эса ўз-ўзидан четлаштирилганлиги ҳам мазкур мадрасанинг мавқеини янада оширишга хизмат қилган.

Хулооа ўрнида таъкидлаш мумкинки, бугунги кунда давлатимиз раҳбари ва раҳбар ходимларининг саъй-ҳаракатлари ўлароқ юртимизда мавжуд мана шундай табаррук масканлар тарихи ўрганилиб, қайтадан таъмирланиб, ўзининг тарихий кўринишини тикламоқда. Бу албатта ўсиб келаётган ёш авлодларга ўз ажодларига муносабатини янада мустаҳкамлаб, улар изидан бориб, забардаст олиму фузало бўлиб вояга етишларида тирик кўмакдош бўлади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Амонов М. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда маънавий мероснинг ўрни. Баркамол авлодни тарбиялашда тарихий ва маънавий меросимиздан фойдаланиш масалалари мавзусидаги (Республика илмий-амалий) конференцияси материаллари. Самарқанд. 2015.
2. Вяткин В. Справочная книжка Самаркандской области. Самарқанд. 1902. Выпуск VII.
3. Дала тадқиқот манбалари. Респондент. Саримсоқов Жаъфар бобо (76 ёшда). 2014 йил июнь. Чўнқаймиш-Аназират-Самарқанд.
4. Дала тадқиқот манбалари. Нақиб мадрасаси. Самарқанд–Каттақўрғон. 2014 йил июл.
5. Каттаев К. Самарқанд мадрасалар ва илм фан ривожини. Иккинчи нашр. Самарқанд. Зарафшон, 2017.

6. Пардаев К.К. Ўрта Зарафшон (Миёнкол) воҳасининг XIX-XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари номзоди... диссертация. 2003.
7. Пардаев К.К. XVI-XVIII асрларда Миёнкол. Тошкент. 2014.
8. Солижонова Г.Ф. Туркистонда ўқитиш-маърифатчилик ўчоқлари, уларнинг ижтимоий аҳамияти (XIX аср охири - XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди ... Диссертация. Т.: 1998.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 5 декабрдаги “Тарихий, бадиий ёки ўзга маданий қимматлилиги туфайли гаров ва ипотека қўлланилиши мумкин бўлмаган объектлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги 335-сонли қарори.
10. ЎзМДА фондида Самарқанд вилоят бўлими (18), 1-рўйхат, 9828-иш.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ҚАРЗЛАР БЎЙИЧА
ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Козимжонов Аброрбек

“Uzauto Motors” АЖ ҳисобчиси

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ЗАТРАТЫ ПО ЗАЙМАМ В
ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТАХ**

Козимжонов Аброрбек

Бухгалтер, АО “Uzauto Motors”

**IMPROVING ACCOUNTING OF BORROWING COSTS IN BUSINESS
ENTITIES**

Kozimjonov Abrorbek

Accountant, JSC “Uzauto Motors”

Phone: +99897 738 87 84; mail: buxgalterabror@inbox.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Козимжонов А. Хўжалик юритувчи субъектларда қарзлар бўйича харажатлар ҳисобини такомиллаштириш // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 11–17. <https://doi.org/10.47390/10.47390/A1342222020N2>

Аннотация. Ушбу мақолада хўжалик юритувчи субъектларда қарзлар бўйича харажатлар ҳисобини юритиш бўйича мавжуд муаммолар ва уларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: қарзлар бўйича харажатлар, активлар, квалификацияланган актив, номоддий активлар, инвестицион мулк, товар моддий захиралари.

Аннотация. В статье представлены существующие проблемы по совершенствованию хозрасчета затраты по займам и предложения по их совершенствованию.

Ключевые слова: затраты по займам, активы, квалифицированный актив, нематериальные активы, инвестиционная недвижимость, товарные запасы.

Abstract. The article presents the existing problems of improving the cost accounting of borrowing costs and proposals for their improvement.

Keywords: borrowing costs, assets, qualified asset, intangible assets, investment property, commodity stocks.

DOI: 10.47390/A1342222020N2

Кириш. Хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини самарали ташкил этиш, маълумотларни тўғри акс эттириш ҳамда келгуси даврлар учун оқилона қарорлар қабул қилинишига боғлиқдир. Чунки, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларини тўғри юритиш амалдаги тизим бошқарувини ижобий ҳал этишда молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларидан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда илғор хориж тажрибаларидан самарали фойдаланиш ҳамда уларни миллий бухгалтерия тизимига кенг жорий этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисоланади. Улар жумласига, қарзлар бўйича харажатлар ҳисобини МҲХС бўйича юритиб бориш ва такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар таҳлили. Харажатлар ҳисобининг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган хорижлик ҳамда мамлакатимиз иқтисодчи олимлар томонидан илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Бироқ, иқтисодчи олимларнинг тадқиқот ишлари асосан хўжалик юритувчи субъектларда харажатлар ҳисобини ташкил қилишда иқтисодиёт тармоқларнинг турли соҳаларига бағишланган бўлиб, уларда мавжуд муаммоларни бартараф этишга қаратилгандир.

Ўзбекистонлик олим А.Ж.Туйчиев [1;10-20-б] ўзининг илмий ишланмаларида Ўзбекистон Республикасида кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятида мажбуриятлар ҳисоби ва таҳлилининг назарий-методологик асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиққан, лекин мажбуриятлар, қарзлар бўйича харажатларнинг вужудга келишини МҲХС бўйича назарий-услубий жиҳатлари кўриб чиқилмаган.

Ўзбекистонлик олим, проф. Р.О.Холбеков донни сақлаш ва қайта ишлар корхоналар мисолида илмий тадқиқот ишларини олиб борган, лекин кўпроқ тармоқда харажатлар ҳисобини такомиллаштириш борасида тавсиялар ишлаб чиққан [2;12-28-б]. Иқтисодиётни либераллаштириш шароитида хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан, акциядорлик жамиятларда донни сақлаш ва

қайта ишлар корхоналар мисолида қарзлар бўйича харажатлар ва уларнинг услубий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий ишланмалар тадқиқ этилмаган.

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 24-сонли миллий стандарти “Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби” “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобини меъёрий тартибга солиш тизимининг элементи ҳисобланиб келмоқда. Ушбу стандартга асосан қуйидаги атамаларга таъриф берилган:

квалификацияланган актив — белгиланган мақсади бўйича фойдаланиш ёки сотиш учун тайёрлаш албатта салмоқли вақтни талаб қиладиган актив;

қарзлар бўйича харажатлар — хўжалик юритувчи субъект томонидан қарз маблағларини олиши сабабли амалга оширилган фоизли ва бошқа харажатлар. [3; 3-4-б]

Асосий қисм. Хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтериясида қуйидаги харажатларни қарзлар бўйича харажатлар деб тан олиши мумкин:

- жалб қилинган қисқа муддатли ва узоқ муддатли қарзлар бўйича фоизлар;
- қарзлар билан боғлиқ бўлган дисконтлар (чегирмалар), шу жумладан, облигацияга тегишли дисконтларнинг (чегирмаларнинг) ҳисобдан чиқарилиши;
- Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (6-сонли БҲМС) «Ижара ҳисоби»га мувофиқ бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган молиявий ижара ва лизингга тааллуқли бўлган фоиз харажатлари.

Афсуски айрим хўжалик юритувчи субъектлар бухгалтериясида аниқ бир вазиятларга боғлиқ равишда, белгиланган мақсади бўйича фойдаланиш ҳолатигача келтирилиши салмоқли вақтни талаб этадиган активлар квалификацияланадиган активлар бўлиб ҳисобланишни ҳисобга олмасдан келмоқда. Бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш машиналари ва ускуналари, номоддий активлар, электр станциялари, инвестиция кўчмас мулки каби активлар квалификацияланадиган активларга киради. Аммо бошқа турдаги инвестициялар ва ҳар куни катта миқдорларда, қайта такрорланадиган асосда ишлаб чиқариладиган товар-моддий захиралари, гарчанд уларнинг ишлаб чиқарилиши узоқ муддатни талаб этган тақдирда ҳам (масалан, виски, вино, коньяк ва шу кабиларни ишлаб чиқариш) квалификацияланадиган актив бўлиб ҳисобланмайди.

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари қўмитаси (IASB) – бутун дунёдаги бухгалтерия ҳисоби соҳаси фаолиятидаги вакиллардан иборат аъзоларни бирлаштирган, ҳукуматга оид бўлмаган халқаро бухгалтерия ҳисоби ташкилоти бўлиб, унинг асосий мақсади молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун

бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва доимий такомиллаштириб бориш ҳисобланади. IASC бош қароргоҳи Лондон шаҳрида жойлашган. Бу халқаро ташкилотнинг Кенгашига глобал ташкилот ва компанияларда, дунё банкларида катта мансабларда ишлаган юқори обрў-эътибор ва малакага эга бўлган мутахассислар жалб қилинган. Ҳозирги вақтда бизнинг юртимизда ҳам бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш бўйича кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда.

23-сонли Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартининг асосий тамойили – “Квалификацияланадиган активни сотиб олинишига, қурилишига ёки ишлаб чиқарилишига бевосита тегишли бўлган қарзлар бўйича харажатлар ушбу актив таннархининг қисмини ташкил этади. Бошқа қарзлар бўйича харажатлар давр харажати сифатида тан олинади” деген эътироф этилган. [4; 2-3-б] Лекин бизнинг Миллий стандартимизда бундай жумлалар мавжуд эмас.

Юртимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар даврида, иқтисодиётни либераллаштириш шароитида ушбу 24-сонли БХМСни 23-сонли БХХС (IAS) асосида қайта ишлаб чиқиб такомиллаштириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Ушбу миллий ва халқаро стандартларнинг асосий фарқларини, миллий стандартимизда мавжуд бўлмаган хўжалик жараёнларини қуйидагича олишимиз мумкин.

Халқаро стандартлар бўйича қарзлар бўйича харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- БХХС 39 «Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш»да изоҳланганидек, самарали фоиз усулидан фойдаланган ҳолда ҳисобланган фоиз харажати;

- БХХС 17 «Ижара»га мувофиқ тан олинган молиявий ижара шарномаларга нисбатан молиявий харажатлар;

- хорижий валютада қарз олишда юзага келадиган курсдаги фарқлар, бунда улар фоиз харажатлари сифатида ҳисобланган даражада ҳисобга олинади.

Умуман олганда, МХХС бўйича квалификацияланадиган активлар қуйидагилардир:

- товар-моддий заҳиралар;
- ишлаб чиқариш корхоналари;
- электро-энергия ишлаб чиқарадиган қувватлар;
- номоддий активлар;
- инвестицион мулклар.

Квалификацияланадиган активнинг сотиб олинишига, қурилишига ёки ишлаб чиқарилишига бевосита тегишли бўлган қарзлар бўйича харажатлар ушбу активнинг таннаригига киритилади. Бундай қарз бўйича харажатлар актив

таннархининг қисми сифатида капитализация қилинади, қачонки улар тадбиркорлик субъектига келгуси иқтисодий манфаатларни олиб келишининг эҳтимоли мавжуд бўлса ва харажатлар ишончли баҳоланиши мумкин бўлса. Қачонки тадбиркорлик субъекти БҲХС 29 «Гиперинфляцияли иқтисодиётларда молиявий ҳисобот бериш» ни қўлласа ва ушбу стандартга мувофиқ қарзлар бўйича харажатларнинг инфляцияни қоплайдиган қисмини айнан ўша давр мобайнида харажат сифатида тан олади.

Халқаро стандартларга асосан қуйидаги фикрлар илгари сурилади: хўжалик юритувчи субъект квалификацияланадиган активга эга бўлиш мақсадида пул маблағларини қарзга олиш даражасида, хўжалик юритувчи субъекти капитализация қилинадиган қарзлар бўйича харажатлар қийматини давр мобайнида ушбу қарз бўйича амалга оширилган қарз бўйича ҳақиқий сарфлардан ушбу қарзларнинг вақтинчалик инвестицияси бўйича ҳар қандай инвестицион даромадни чегириш орқали аниқлаши лозим.

Хўжалик юритувчи субъект пул маблағларини қарзга олганда ва улардан квалификацияланадиган активга эга бўлиш мақсадида фойдаланганида, тадбиркорлик субъекти капитализация қилинадиган қарзлар бўйича харажатлар қийматини аниқлаш учун ушбу актив бўйича қилинадиган сарфларга капитализация ставкасини кўпайтириши керак. Капитализация ставкаси давр мобайнида тадбиркорлик субъекти қарзларининг тўланмаган қисмига тегишли бўлган қарзлар бўйича харажатларнинг ўртача тортилган фоизига тенг бўлиши лозим, бунда квалификацияланадиган активга эга бўлиш мақсадида жалб этилган қарзлар чегирилиб ташланади. Хўжалик юритувчи субъект давр мобайнида капитализация қиладиган қарзлар бўйича харажатларнинг қиймати ушбу даврда у амалга оширган қарзлар бўйича харажатларнинг қийматидан ошмаслиги лозим. Агар квалификацияланадиган активнинг баланс қиймати ёки кутилган якуний қиймати унинг қопланадиган суммасидан ёки соф сотиш қийматидан ошса, баланс қиймат бошқа халқаро стандартлар талабларига мувофиқ қисман ёки тўлиқ ҳисобдан чиқарилади. Муайян ҳолатларда, қисман ёки тўлиқ ҳисобдан чиқарилган қиймат бошқа стандартларга мувофиқ қайта тикланади.

Агар хўжалик юритувчи субъект квалификацияланадиган активга эга бўлиш мақсадида яъни бино қуриш мақсадида банкдан кредит олганда кредит фоиз учун қуйидаги икки ёқлама ёзувлар билан бухгалтерияда акс эттирилиши лозим:

Фоизлар ҳисобланганда:

Дт 9610-Фоиз кўринишидаги харажатлар

Кт 6920-Тўланадиган фоизлар

Фоизлар тўланганда:

Дт 6920-Тўланадиган фоизлар

Кт 5110-Пул маблағлари

Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартларига асосан эса, қуйидаги икки ёқлама ёзувлар берилиши лозим:

- қарзлар бўйича харажатларнинг капиталлашувининг ўртача ўлчанган ставкасини ҳисоблаган ҳолда капиталлаштирилиши мумкин бўлган қарзлар бўйича харажатлар суммаси ҳисобланганда:

Дт Қарзлар бўйича харажатлар (ушбу сёт миллий стандартларимизда мавжуд эмас)

Дт 9610-Фоиз кўринишидаги харажатлар

Кт 6920-Тўланадиган фоизлар

Хулоса. Хўжалик юритувчи субъектларда қарзлар бўйича харажатлар ҳисобини такомиллаштириш учун халқаро стандартларга мослаштириш учун бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига қўшимча равишда янги сётларни киритиш зарур, қўшимча равишда янги сётларни киритиш натижасида хўжалик юритувчи субъектларда қарзлар бўйича харажатларни миллий бухгалтерия тизимининг узлуксизлик ва ишончлилик тамойиллари асосида ҳисоб юритилишига олиб келади. Қарзлар бўйича харажатларнинг бир қисми квалификацияланадиган актив қисмига ўтганлиги ҳисобида активларнинг ликвидлилик даражаси ҳам ортади.

Юқоридаги фикрлардан хулоса сифатида айтиш мумкинки, қарзлар бўйича харажатлар ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари асосида такомиллаштириш учун бир неча БХХС(IAS)ларни миллий стандартларга мувофиқлаштириш ва улар жумласига, БХХС 39 «Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш», БХХС 17 «Ижара», БХХС 29 «Гиперинфляцияли иқтисодиётларда молиявий ҳисобот бериш», БХХС 20 «Давлат грантларини ҳисобга олиш ва давлат ёрдамни очиб бериш» стандартларини киритиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Жўраев А.Т. Мажбуриятлар бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилининг назарий-методологик муаммолари. Диссертация – Т.: ФАН, 2011. diss.natlib.uz
2. Холбеков Р.О. Ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил қилиш тамойиллари ва услубиёти. Монография – Т.: ФАН, 2005. diss.natlib.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (24-сонли БХМС) “Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби”.
4. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти (23-сонли БХХС) “Қарзлар бўйича харажатлар”.

5. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари тўплами. – Т.: NORMA, 2019.
6. Международные стандарты финансовой отчетности: Издание на русском языке. – М.: АСКЕРИ-АССА, 2018.
7. www.norma.uz Ахборот- ҳуқуқий портали.
8. www.lex.uz Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
9. www.ifrs.org International Financial Reporting Standards.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**ИНВЕСТИЦИИ В НИОКР, КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР
ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Шадиева Дилдора Хамидовна

доктор философии (PhD) по экономическим наукам, старший преподаватель
кафедры «Оценочное дело и инвестиции» Ташкентского финансового
института

**ИТТКИга КИРИТИЛГАН ИНВЕСТИЦИЯЛАР МИЛЛИЙ
ИҚТИСОДИЁТНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШИНИНГ МУҲИМ
ОМИЛИ СИФАТИДА**

Шадиева Дилдора Хамидовна

иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент молия институти
“Баҳолаш иши ва инвестициялар” кафедраси катта ўқитувчиси

**INVESTMENT IN R&D AS AN IMPORTANT FACTOR
OF THE NATIONAL ECONOMY INNOVATIVE DEVELOPMENT**

Shadiyeva Dildora

Doctor of philosophy (PhD) in economical sciences, Tashkent Institute of Finance

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Шадиева Д.Х. Инвестиции в НИОКР, как важнейший фактор инновационного развития национальной экономики // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 18–24.
<https://doi.org/10.47390/A1342222020N3>

Аннотация. В статье проведён анализ современного состояния инвестирования в НИОКР в Узбекистане, основные источники, направления расходования и территориальное распределение инвестиций в НИОКР, приведены предложения и рекомендации автора по совершенствованию инновационно-инвестиционного развития национальной экономики.

Ключевые слова: инвестиции, инновации, НИОКР, инновационная деятельность, инновационное развитие, национальная экономика, стимулирование НИОКР.

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистонда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига (ИТТКИга) киритилган инвестицияларнинг ҳозирги ҳолати, асосий манбалари, сарфланиши йўналишлари ва ҳудудий тақсимооти таҳлил қилинган, миллий иқтисодиётнинг инновацион-инвестицион ривожланишини такомиллаштириши бўйича муаллифнинг таклифлари ва тавсиялари келтирилган.

Калим сўзлар: инвестициялар, инновациялар, ИТТКИ, инновацион фаолият, инновацион ривожланиш, миллий иқтисодиёт, ИТТКИни рағбатлантириши.

Abstract. the current state of investment in R&D in Uzbekistan, the main sources, spending directions and territorial distribution of investments in R&D were analyzed in this article, also author's proposals and recommendations on improving the innovative and investment development of the national economy were developed.

Key words: investment, innovations, R&D, innovative activity, innovative development, national economy, stimulation of R&D.

DOI: 10.47390/A1342222020N3

Современная мировая экономика характеризуется ростом масштабов глобализации, усилением международной конкуренции, увеличением объёмов использования и уровня истощения природных ресурсов, повышением роли человеческого капитала в обеспечении социально-экономического прогресса национальных экономик и целых континентов. В данных условиях инновационный путь развития признан действенным методом повышения конкурентоспособности национальной экономики на мировом рынке.

Как отмечал наш Президент Шавкат Мирзиёев «Инновации – значит будущее. Если мы сегодня начинаем строить наше великое будущее, то должны сделать это прежде всего на основе инновационных идей, инновационного подхода» [1]. Как показал мировой опыт, страны с аграрной или сырьевой специализацией, не достигли значительных успехов в области экономического развития, в повышении уровня и качества жизни населения. Инновационное развитие – это такой тип развития, который является результатом интеллектуальной деятельности человека, характеризуется внедрением достижений науки и техники в производство и во все другие сферы деятельности человека и ведёт в конечном итоге к росту экономики за счёт появления новых продуктов на рынке, усовершенствования существующих технологий, эффективного использования ресурсов [2].

Поэтому на сегодняшний день как на уровне отдельных государств, так и на общемировом уровне наблюдается ежегодное наращивание инвестиций в инновационную деятельность. За период 2009-2019 годы объёмы инвестирования научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР) выросли в Китае в 3,8 раза, Республике Корея – в 2,3 раза, в таких

странах, как Германия, Франция, Израиль – более чем в 1,5 раза [3]. Согласно Лиссабонской стратегии Европейского Союза для превращения экономики Европы в самую конкурентоспособную и динамично развивающуюся экономику, основанную на знаниях, обосновано, что страны ЕС должны вкладывать в инновационную сферу не менее 3% от ВВП. Однако в Узбекистане данный показатель за последние годы составляет 0,2-0,3 % от ВВП. Следовательно, поиск и исследование новых методов и направлений инвестирования в НИОКР, инструментов стимулирования и активизации инновационной деятельности – актуальная задача современной экономической науки.

Результаты наших исследований показали, что основными факторами, способствующими повышению роли инвестиций в НИОКР в условиях перехода на инновационный путь развития экономики, являются:

- изменения в предпочтениях и поведении современного потребителя, появление новых критериев в потребительских выборе;
- истощение некоторых видов природных ресурсов и необходимость поиска и внедрения ресурсосберегаемых технологий, альтернативных источников благ;
- ускорение темпов научно-технического прогресса и необходимость внедрения достижений науки и техники во все сферы жизнедеятельности общества, создание условий для функционирования цифровой экономики;
- усиление конкурентной борьбы между субъектами рынка и активное применение методов неценовой конкуренции;
- стирание экономических границ между государствами, как следствие глобализации, и расширение рынков сбыта товаров и услуг;
- негативные изменения в окружающей среде, введение экологических норм и пределов в производственную деятельность и необходимость внедрения новых экологически безвредных технологий и др.

Следовательно, потребность в инновациях неуклонно растёт, однако субъекты национальной экономики участвуют в инвестировании НИОКР с большой осторожностью, так как инновационная деятельность характеризуется высокой степенью неопределённости и риска. Неопределённость заключается в том, что результаты инновационной деятельности (инновационный товар, технология или услуга) являются новизной для рынка и до начала инвестирования точно рассчитать отдачу от вложений, период их окупаемости, реакцию рынка на появление нового товара, будущую цену и спрос на него, объём прибыли и рентабельность производства затруднительно или практически невозможно. Инвестиционный риск в данной сфере означает вероятность потери вложенных инвестиций, если нововведение не будет пользоваться спросом, а

объёмы продаж не окупят вложенных средств. Поэтому по сравнению с инвестициями в НИОКР хозяйствующие субъекты предпочитают традиционные объекты инвестирования, такие как акции, облигации, иностранная валюта, банковские депозиты и другие. Однако предприятия, которые не внедряют инновационные элементы в свою производственную деятельность, обречены на банкротство: конкурентная среда и высокие темпы научно-технического прогресса вынуждают их постоянно вкладывать средства в НИОКР, чтобы сохранить долю на рынке или максимизировать конечные результаты своей деятельности.

Для определения основных источников инвестирования в НИОКР в национальной экономике мы определили удельный вес каждого источника в Узбекистане за период 2014-2019 годы (см. таблицу 1).

Таблица 1.

Структура источников инвестирования в НИОКР, выполненных собственными силами организаций Узбекистана, %

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Всего инвестиций, в том числе:	100	100	100	100	100	100
бюджетные средства	58,8	57,8	58,7	57,3	56,1	55,1
средства внебюджетных фондов	1,4	3,9	4,3	3,8	2,7	2,9
собственные средства организаций	19,8	21,6	22,9	24,5	29,4	35,6
средства заказчиков	19,1	15,9	13	13,7	11,2	6,1
средства иностранных инвесторов	0,9	0,8	1,2	0,7	0,6	0,3

Источник: Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Узбекистана (за 2014-2019 г.). Стат. бюллетень. – Т.: Госкомстат, 2015-2020 гг.

Как видно из данных таблицы, основным источником инвестиционного обеспечения НИОКР за анализируемый период являются бюджетные средства, доля которых в последние годы составляет более 55 % от общего объёма вложений. Доля внебюджетных фондов и иностранных инвесторов незначительна и составляет в сумме не более 5% от общего объёма инвестиций. Особо надо подчеркнуть, что если в 2014 году средства заказчиков составляли 19,1 %, то в 2019 году данный показатель снизился до 6,1%. Снижение доли средств заказчиков объясняется тем, что свои потребности в нововведениях они удовлетворяли в основном за счёт импорта результатов НИОКР из других стран. Значителен рост доли собственных средств предприятий с 19,8% до 35,6%, что показывает растущий интерес предприятий и организаций к результатам научно-

исследовательских и опытно-конструкторских работ, как конкурентного преимущества данного предприятия.

Однако в развитых странах, основным источником инвестиций в НИОКР является бизнес сектор. В таких странах, как Япония, Республика Корея, Китай, Германия, США доля бизнеса в несколько раз превышает объёмы централизованных инвестиций и составляет более 60-70% от общего объёма инвестиционного обеспечения. Активность субъектов бизнеса в этих странах достигнута благодаря благоприятному инвестиционному климату и широкому применению со стороны правительства методов стимулирования инновационной деятельности (налоговых и таможенных льгот, предоставления права использования ускоренной амортизации и т.д.)

Кроме того, одной из проблем в развитии научно-исследовательской деятельности в Узбекистане является территориальные диспропорции в структуре инвестиций в НИОКР. Так, согласно статистическому бюллетеню «Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Республики Узбекистан» Госкомстата в 2019 году в структуре затрат на НИОКР, выполненных собственными силами организаций, на город Ташкент приходится 64,9 % от всех затрат, на Ташкентскую область – около 10%, Навоийскую область – 7,3%, Республику Каракалпакстан – 2,6%, Бухарскую область – 2,3% и т.д. То есть на столичный регион приходится около 75% инвестиций в НИОКР, а в таких регионах, как Джизакская и Сырдарьинская области данный показатель составляет менее 0,3% от общего объёма инвестирования в НИОКР в Узбекистане, что, конечно же, влияет на общие показатели по республике.

Инвестиции в НИОКР в национальной экономике направляются на осуществление фундаментальных, прикладных и инновационных разработок, удельный вес которых показан на следующем рисунке 1. Как видно из рисунка, в национальной экономике в структуре текущих затрат на НИОКР, выполненных собственными силами организаций, основную долю занимают прикладные исследования, удельный вес которых снизился с 57,5% до 41,4% за период 2012-2018 гг. Прикладные исследования, основываясь на результатах фундаментальных наук, имеют практический (овеществлённый) результат и направлены на создание новых видов техники и технологий, позволяющих осуществить прорыв в той или иной области, что очень важно на современном этапе развития национальной экономики. Рост доли фундаментальных исследований в структуре затрат на НИОКР до 27,8% негативно влияет на эффективность и период окупаемости инвестиций в НИОКР, так как фундаментальные исследования нацелены на получение новых знаний о закономерностях развития природы и общества, создания необходимой

теоретической базы для проведения прикладных разработок, их влияние на процесс производства инновационной продукции считается слабым.

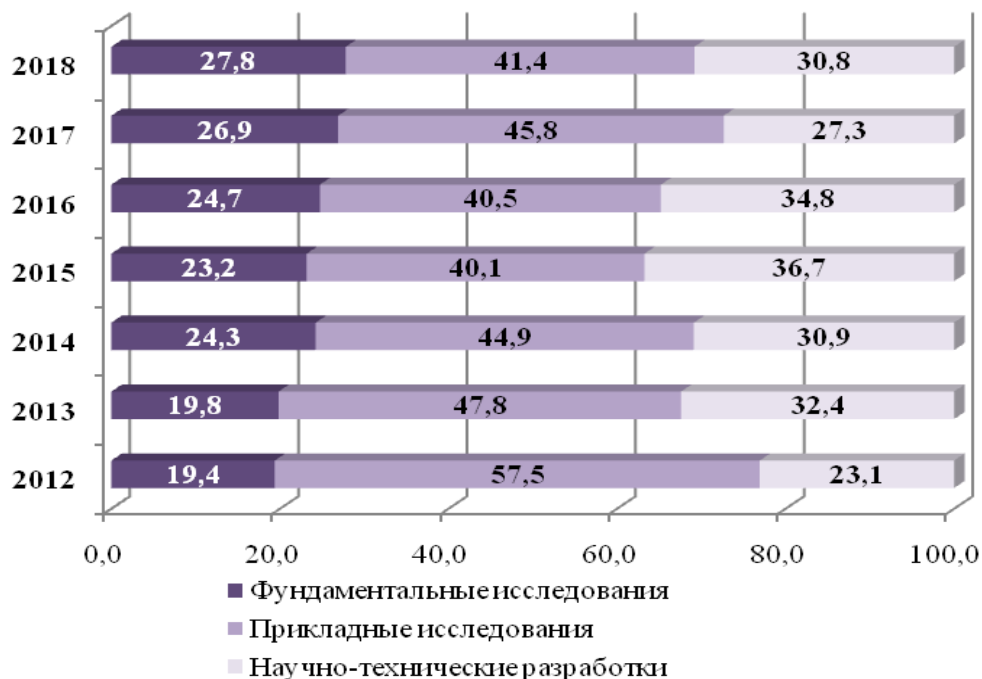

Рис. 1. Направления расходования затрат на НИОКР, выполненных собственными силами организаций Узбекистана, % [4]

Поэтому целесообразно совершенствовать состав затрат на НИОКР в национальной экономике, направить инвестиции на проекты, которые имеют прикладной характер и возможность коммерциализации в будущем. Кроме того, огромный потенциал финансового рынка, который трансформирует сбережения населения в необходимые для целей инновационного развития инвестиции, используется в национальной экономике не в достаточной степени.

Таким образом, анализ современного состояния и практики инновационно-инвестиционного развития национальной экономики показал, что в Узбекистане основным инвестором инновационной деятельности всё ещё является государство. В целях повышения активности предпринимательских структур в инвестировании процессов создания и внедрения инноваций необходимо более широкое применение инструментов стимулирования и активизации инновационной деятельности, а также создание нормативно-правовых основ и системы льгот для участников инновационной деятельности. Исследования подтверждают необходимость внедрения новых форм и схем инвестирования инновационного процесса, которые приведут к повышению его эффективности, широкому вовлечению в инвестиционное обеспечение инновационной деятельности средств различных негосударственных секторов. Учитывая особенности экономики Узбекистана, целесообразно создание венчурных

фондов в форме инвестиционных и паевых фондов с последующей продажей их части уставного капитала стратегическому инвестору данной отрасли.

На каждом крупном отраслевом субъекте целесообразно сформировать структурные подразделения, отвечающие за инновационное развитие предприятия. Одной из основных функций таких структурных подразделений должны стать разработка и реализация программ внедрения инновационных проектов и современных технологий в производство.

Качественно новый этап развития экономики требует высокой инновационной активности каждого специалиста в развитии отрасли, постоянного внедрения инновационных идей и предложений в совершенствовании текущей деятельности предприятия. Для этого целесообразно на каждом предприятии принятие порядка материального вознаграждения работников предприятия за внедрение инновационной разработки или создание объектов интеллектуальной собственности.

Таким образом, достаточное и своевременное инвестиционное обеспечение инновационного развития национальной экономики, широкое внедрение методов стимулирования и активизации инновационной деятельности постепенно будут способствовать формированию экономического мышления и культуры, в которой человеческий капитал будет восприниматься как бесценный фактор экономического прогресса, а знания и креативность работника – нематериальный актив, способный приносить доход своему владельцу.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Мирзиёев Ш.М. Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису. Т.: Узбекистан НМИУ, 2018 г., с. 20.
2. Дорофеева Н.М. Человеческий капитал как фактор инновационного развития экономики: автореферат дисс. на соискание учёной степени к.э.н., М., 2012, с. 14.
3. Рассчитано автором на основе данных сайта <http://stats.oecd.org/> и 2018 Global R&D Funding Forecast. Winter 2018, p. 5.
4. Источник: Основные показатели развития научно-технического потенциала и инноваций Республики Узбекистан (за 2008-2018 г.). Статистический бюллетень. – Т.: Госкомстат, 2009-2019 гг.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ШАҲАР ВА
ТУМАНЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ИМКОНияТЛАРИНИ ҲИСОБГА
ОЛИБ, ИХТИСОСЛАШТИРГАН ҲОЛДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ
УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ - МЎЙНОҚ ТУМАНИ МИСОЛИДА**

Қурбанов Элмурод Алланазарович

Мўйноқ тумани ҳокимининг ўринбосари – Инвестициялар ва ташқи савдо
бўлими бошлиғи

**ПРИОРИТЕТЫ (ПРИНЦИПЫ) ПРОФИЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В
РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН С УЧЕТОМ СПЕЦИФИЧЕСКИХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ ГОРОДОВ И РАЙОНОВ – НА ПРИМЕРЕ
МУЙНАКСКОГО РАЙОНА**

Курбанов Элмурод Алланазарович

Заместитель хокима Мойнакского района - Глава департамента инвестиции и
внешняя торговля

**PRIORITIES FOR SPECIALIZED DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF
KARAKALPAKSTAN, TAKING INTO ACCOUNT THE SPECIFIC
CAPABILITIES OF CITIES AND DISTRICTS – ON THE EXAMPLE OF
MUYNAC DISTRICT**

Kurbanov Elmurod Allanazarovich

Deputy Hokim of Moynak District - Head of Department Investment and Foreign
Trade

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Курбанов Э.А. Қорақалпоғистон Республикасида шаҳар ва туманларнинг ўзига хос имкониятларини ҳисобга олиб, ихтисослаштирган ҳолда ривожлантиришнинг устувор йўналишлари - Мўйноқ тумани мисолида // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 25–35.
<https://doi.org/10.47390/A1342222020N4>

Аннотация. Мақолада пандемия шароитида иқтисодий ривожига қўшимча туртки берадиган янги имкониятлар ва захираларни аниқлаш, ҳудудларнинг ўзига хос "ўсиш нуқталари"ни ишлаб чиқиш ва шу асосда ихтисослашувига мос равишда ривожлантириш бўйича инвестиция лойиҳаларини шакллантириш масалалари таҳлил қилинган. Бунда Қорақалпоғистон Республикасида шаҳар ва туманларнинг ўзига хос имкониятларини ҳисобга олиб, ихтисослаштирган ҳолда ривожлантиришнинг устувор йўналишлари - Мўйноқ тумани мисолида тадқиқ этилган.

Калим сўзлар: инвестиция, экспорт, драйвер, ўсиш нуқталари, ихтисослашув, артемия, кластер, инновация, модернизация, технология.

Аннотация. В статье анализируются вопросы выявления новых возможностей и ресурсов, объединяющие производственную цепочку сырья и готовой продукции для обеспечения устойчивого развития отраслей и регионов, определение «точки роста» регионов и на этой основе формирование инвестиционных проектов развития в соответствии с их специализацией. При этом, изучены приоритеты профильного развития в Республике Каракалпакстан с учетом специфических возможностей городов и районов – на примере Муйнакского района.

Ключевые слова: инвестиции, экспорт, драйвер, точки роста, специализация, артемия, кластер, инновации, модернизация, технологии.

Abstract. The article analyzes the issues of identifying new opportunities and resources, combining the production chain of raw materials and finished products to ensure the sustainable development of industries and regions, determining the "growth point" of the regions and, on this basis, forming investment development projects in accordance with their specialization. At the same time, priorities of specialized development in the Republic of Karakalpakstan were studied taking into account the specific capabilities of cities and districts - on the example of the Muynak district.

Keywords: investment, export, driver, growth points, specialization, artemia, cluster, innovation, modernization, technology.

DOI: 10.47390/A1342222020N4

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг янги босқичи бугун макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодийнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлаб, халқимизнинг ижтимоий-иқтисодий шароитларини тубдан яхшилашда асосий замин бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли фармони билан қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”даги принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш, шу асосда ҳудудларнинг мавжуд имкониятларидан келиб чиқиб, ҳом-ашё ва табиий ресурслари салоҳиятидан оқилона фойдаланиш эвазига

уларнинг жадал ва мувозанатли ривожланишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларнинг кўрилаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Жаҳон иқтисодиётида кечаётган мураккаб жараёнлар шароитида ўзимизда мавжуд имкониятларни янада самарали ишлатиш, иқтисодий ўсишнинг янги омилларини излаб топиш, янги-янги ташқи бозорларни ўзлаштириш, айниқса ҳудудларнинг ресурс солоҳияти ҳамда мавжуд имкониятларидан оқилона фойдаланиш эвазига миллий иқтисодиётимизнинг самарадорлигини, унинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишимиз зарур бўлмоқда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20-21 август кунлари Қорақалпоғистон Республикасига ташрифи давомида белгиланган вазифаларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикасида шаҳар ва туманларининг ўзига хос имкониятларини ҳисобга олиб, ихтисослаштирган ҳолда ривожлантириш топшириғи берилган. Шунга мувофиқ ҳудудларнинг имкониятлари таҳлил қилиниб (2-илова), Мўйноқ тумани мисолида ҳудудни балиқчилик, чорвачилик ва туризм соҳасиларига ихтисослаштириш билан бирга артемия саноати ҳамда қурилиш маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳаларига ихтисослаштириш бўйича ўрганишлар амалга оширилди.

Пандемия шароитида аксарият потенциал инвесторларнинг молиявий аҳволи ёмонлашуви натижасида жалб қилинадиган инвестицияларга, айниқса, ташқи сармояларга чекловларнинг мавжудлиги - ҳозирги вазиятда маҳаллий инвесторларга хорижий инвесторлар билан тенг инвестиция шароитларини яратиб беришни, маҳаллий сармоядорлар учун рағбатлантириш ва инвестиция имкониятларини кучайтиришни талаб қилмоқда. Шу босидан мамлакатимизда инновацион иқтисодиётни шакллантириш, барқарор ва юқори ўсиш суръатларини таъминлашнинг асосий шарт сифатида инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, миллий ва хорижий инвесторларга имтиёз ва кафолатларни кенг тақдим этиш, мазкур жараёнларнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида давлат томонидан босқичма-босқич тартибга солиб бориш, жумладан, ҳар йиллик република ва ҳудудий инвестиция дастурларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга изчил татбиқ этиш юзасидан зарурий чора-тадбирларни амалга оширишни тақоза этмоқда.

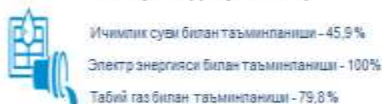
Мўйноқ туманини ўзига хос имкониятларини ҳисобга олиб, шунга мувофиқ ихтисослаштирган ҳолда ривожлантириш юзасидан ҳудуд бўйича SWOT таҳлили юритилиб, ушбу таҳлил натижаларига асосан зарурий чора-тадбирларни амалга ошириш мақсад қилинди (1-илова).

МЎЙНОҚ ТУМАНИНИНГ ЎСИШ СУРАТЛАРИ

Тумanning макро иқтисодий кўрсаткичлари

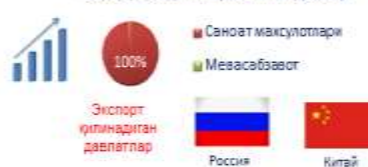
Мавжуд инфратузилмалар

Импорт таҳлили (3,1 минг долл.)

Экспорт таҳлили (4,7 минг долл.)

«SWOT» ТАҲЛИЛИ

Кучли тарафлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг П-Ф-2802-сонли, ва ПҚ-4512-сонли, ПҚ-4578-сонли ҳақида ЎзРес ВМнинг 37-сонли қарори асосида туманда тадбиркорлик субъектлари учун шифт ва преференцияларнинг алоҳида кели тузилди;
- Туманда қойилган қўлларда қарийб 60 минг тонадан ортиқ қишлоқ замираларининг мавжудлиги;
- Туманда йилга қарийб 2 минг та дан ортиқ экспортбоя артемия цистаси маҳсулотини йилги ва қайта ишлаш имкониятининг мавжудлиги;
- Туманининг балиқчилик, чорвачилик ва турizm соҳаларига ихтисослашганлиги;
- Туманда йилга қарийб 2 минг та дан ортиқ табиий экспортбоя артемия цистаси маҳсулотини йилги ва қайта ишлаш имкониятининг мавжудлиги

Кучсиз тарафлари

Мева ва сабзавотни қайта ишлаш ва сакташ учун етарли қувватларнинг мавжуд эмаслиги;
- Ер ости ва ер усти бойлиқларини етарли даражада қайта ишлашнинг йўли қўйилмаганлиги;
- Каттали хазоратларнинг қўлгили;
- Но руда фойдали қазилмалар геология юдирувчи аналити оширишнинг зарурлиги;
- Туманда темир йўл станциясининг мавжуд эмаслиги ва катта магистрал йўлларга мавсуман олинолиги;
- Интернет коммуникация тармоқлари тўлиқ етарли ривожланмаганлиги;
- Канализация қуввurlарининг етарли даражада таъминланмаганлиги.

Асосий ривожлантириш стратегиялари

Мавжуд қилмаларни ўрганган ҳолда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашчи корхоналарни ташкил этиш ва экспорт салоҳиятини ошириш;
- Қишлоқ хўжалигида бўш турган ерларни ҳозирги замон агротехникалари асосида амалга тадбир этиш ва ихтисослаштуруш;
- Янги замонавий туризм инфратузилмасини барпо этиш, туманининг туристик ҳозирдорлигини яхшилаш орқали 2021 йилга келиб ҳудуднинг туризм хизматлари экспортини 1,5 - 2 баробаргача ошириш;
- Мавжуд саноат корхоналарини 2 баробаргача ошириш.

Мавжуд ресурслар ва улардан самарали фойдаланиш

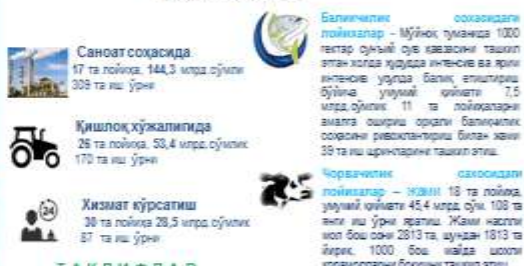
Лойиҳа портфеллари ва лойиҳавий тақлифлари

(73 та лойиҳа – жами 226,3 млрд сўм, 566 та янги иш ўрни)

Молиялаштириш манбалари бўйича

Соҳалар кесимида

Балиқчилик соҳасидаги лойиҳалар – Мўйноқ туманида 1000 гектар суғий сув кавказини ташкил этган ҳолда ҳудудда интенсив ва яри илтенсив усулда балиқ етилириш бўйича умумий қиймати 7,5 млрд сўмлик 11 та лойиҳаларни амалга ошириш орқали балиқчилик соҳасини ривожлантириш билан жами 39 та иш ўринларини ташкил этиш.

Чорвачилик соҳасидаги лойиҳалар – жами 18 та лойиҳа, умумий қиймати 45,4 млрд сўм, 108 та янги иш ўрни яратил. Жами насли мол бош сони 2813 та, шундан 1813 та йирек, 1000 бош шайда шотли короволарини боқибчи ташкил этиш.

ТАКЛИФЛАР

- Туманда интенсив ва яри интенсив усулда балиқ етилириш ривожлантириш;
- Артемия цистасини мукаммал қайта ишлаш тизимига утиш орқали экспорт захираини кенгайтириш;
- Туманининг туристик ихтисослаштирилган лойиҳа иноватга олган ҳолда зори балиқчилик уйлари кўринишидан "Атмо Мўйноқ" ландшафтнинг ерлиги (MEPC овули инсонлиги);
- Маҳаллий ҳокимияда қурилиш маҳсулотлари (қилиш ва қушдан) ишлаб чиқаришни тақомиллаштириш;
- 2020-2021 йилларда туманда замонавий ихтисослаштуруш ташкил этиш
- Иноват чорвачилик ва саноат корхоналарига қўшимча имкониятлар (соллик ва бошқалар) амалга ошириш;
- Етилиштирилган маҳсулотлар экспортини кўнрали ички баробарга (амалдаги 1 йилни ташкил қилади) ҳамда мавжуд туризм хизматлари экспортини 1,5 - 2 баробаргача ошириш имконияти барода.

Туризм соҳаси бўйича

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, ўрганиш ва таҳлил натижаларига мувофиқ Мўйноқ туманининг ички имкониятлари ва мавжуд хом-ашё ресурсларидан келиб чиқиб, ҳудудни чорвачилик, балиқчилик ва туризм соҳалари билан бирга яна қўшимча равишда артемия цистасини чуқур қайта ишлаш саноатини ривожлантириш ҳамда қурилиш моллари (қамиш ва қум заҳираларидан) ишлаб чиқариш соҳаларига ихтисослаштириш мақсадга мувофиқ. Мазкур йўналишларда ҳудудни ихтисослашуви бўйича ривожлантириш юзасидан 2020-2022 йилларда умумий қиймати 226,3 млрд.сўмлик жами 73 та устувор лойиҳаларни амалга ошириш орқали 566 та янги иш ўринларини яратиш борасидаги режалаштираётган ишлар атрофлича таҳлил қилиб чиқилди. Мазкур инвестиция лойиҳаларининг соҳа ва тармоқлар бўйича таҳлилий маълумотлари қуйидагича тавсиф қилинади.

Соҳалар кесимида:

- саноат соҳасида 144,3 млрд.сўм қийматидаги 17 та лойиҳани (309 та янги иш ўрни);
- қишлоқ хўжалиги соҳасида 53,4 млрд.сўм қийматидаги 26 та лойиҳани (170 та янги иш ўрни);

- хизмат кўрсатиш соҳасида 28,5 млрд.сўм қийматидаги 30 та лойиҳани (87 та янги иш ўрни) амалга оширилиши режалаштирилган.

Лойиҳаларни амалга ошириш учун молиялаштириш манбалари бўйича:

- ташаббускорларнинг ўз маблағи ҳисобидан -80,1 млрд. сўм,

- банк кредитлари ҳисобидан – 85,2 млрд. сўм,

- хорижий кредит ҳисобидан – 5,8 млн. доллар,

- хорижий инвестициялар ҳисобидан - 100 минг. доллар миқдорида маблағларни ўзлаштириш режалаштирилган.

Инвестиция лойиҳаларнинг асосий улуши чорвачиликни ривожлантириш (18 та лойиҳа), қурилиш саноати (4 та), маиший хизмат кўрсатиш ва сервис (18 та), озиқ-овқат саноати (3 та), фармацевтика (артемия) саноати (10 та), иссиқхона ташкил этиш (1та), балиқчиликни ривожлантириш (10 та), туризм ва меҳмонхона хизматлари (9 та) каби йўналишларга тўғри келади. Қуйидаги жадвалда (2-илова) Мўйноқ туманинг ўсиш нуқталари (“драйвер” соҳалари) бўйича таҳлили ишлаб чиқилган.

№	Соҳа ва тармоқлар	Лойи- ҳалар сони	Лойиҳалар қиймати (млн.сўм)	Ишчи ўрни	Улуши (фоизда)
Жами		73	226 353	566	х
1	Қурилиш саноати	4	79 801	213	59%
2	Фармацевтика (артемия) саноати	10	11 132	56	
3	Чорвачилик	18	45 400	108	
4	Бошқа соҳалар	41	90 021	189	41%

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 ноябрдаги «Қорақалпоғистон Республикасида чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-4512-сонли қарорига мувофиқ Мўйноқ туманида умумий қиймати 29,7 млрд.сўмлик жами 16 та лойиҳаларни (шундан, 9 таси қорамолчилик (813 бош йирик ва 1000 бош майда шохли), 2 таси паррандачилик (30 минг бош) ва 5 таси балиқчилик йўналишида) амалга ошириш белгиланган. Ушбу ислохотлар доирасида бугунги кунда туманда жами 158 бош насли қорамолларни боқиш ташкил этилган. Шунингдек, амалга оширилаётган тизимли ишлар натижасида қўшимча таклиф этилаётган истиқболли лойиҳалар асосида яна 1198 бош насли йирик шохли, 500 бош майда шохли қорамолларни боқишни ташкил этиш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Жумладан биргина “Моуноқ kelajagi bunyodkorlari” МЧЖ томонидан умумий қиймати 15 млрд.сўмлик лойиҳани амалга ошириш орқали

1000 бош йирик шохли насли қорамолларни боқишни ташкил этиш билан бирга қўшимча 100 та янги иш ўринларининг яратилиши назарда тутилган. Натижада туман бўйича йиллик 2011 тонна гўшт, 5421 тонна сут, 4500 минг дона тухум ва 29,8 тн жүн маҳсулотларини етиштиришга эришилади.

Балиқчилик соҳасидаги лойиҳалар – Мўйноқ туманида 1000 гектар сунъий сув ҳавзасини ташкил этган ҳолда ҳудудда интенсив ва ярим интенсив усулда балиқ етиштириш бўйича умумий қиймати 4,6 млрд сумлик (шундан 2,4 млрд.сум банк кредитлари ва 2,2 млрд.сум уз маблағларига тугри келади) 11 та лойиҳаларни амалга ошириш орқали балиқчилик соҳасини ривожлантириш билан жами 39 та иш ўринларини ташкил этиш белгиланган.

Туманда туризм соҳаси бўйича умумий қиймати қарийб 10,9 млрд.сўмлик жами 9 та лойиҳани амалга ошириш орқали 53 та янги иш ўрни яратиш белгилаб олинган.

Юқоридаги лойиҳалар асосан янги замонавий туризм инфратузилмасини барпо этиш, мавжуд 115 ўринли жойлаштириш воситаларини 285 ўринга етказиш, шунингдек, туманнинг туристик жозибадорлигини яхшилаш орқали 2021 йилга келиб туристларнинг ҳудудда қолиш кунларини икки баробарга (амалдагиси 1 кунни ташкил қилади) ҳамда мавжуд туризм хизматлари экспортини 1,5 - 2 баробаргача ошириш имконини беради.

Юқорида соҳалардан ташқари Мўйноқ туманининг ички имкониятлари ва мавжуд хом-ашё ресурсларини инобатга олган ҳолда, ҳудуднинг қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ҳамда экспортбоп артемия цистаси маҳсулотини чуқур қайта ишлаш саноатини ривожлантириш соҳаларини ҳам драйвер соҳалари қаторида таҳлил қилинди.

Жумладан, 2019-2020 йилларда жами 1740 минг тонна цист артемия маҳсулоти йиғиб олиниб, бугунги кунгача умумий миқдори 4799 минг АҚШ.долларлик маҳсулот экспорт қилинган (*экспорт қилинган маҳсулотлар 100 фоиз артемия цистасига тўғри келади*). Жумладан, «JASMINE GOLD GROUP» МЧЖ негизида умумий қиймати 35 млрд.сумлик 800-1000 тонна артемия цистасини тайёр маҳсулот ҳолида экспорт қилиниши бўйича саноат кластери ташкил этиш орқали 90 та янги иш ўринлари яратиш, шу билан бирга экспорт ҳажмини янада ошириш мақсадида артемия цистасини қайта ишлаш ва экспортга йўналтиришга ихтисослашган “Орол артемия саноат” давлат унитар корхонасинининг ташкил этилиши ва унинг моддий техник базасини шакллантириш орқали ҳудуднинг экспорт салоҳиятини янада яхшилаш ишлари олиб борилмоқда. Туманда йиллик ҳажмда қарийб 100 минг тонна атрофида қамиш захиралари мавжуд бўлиб, ушбу табиий ресурсдан оқилона фойдаланиш юзасидан тизимли ишлар ташкил этилмоқда. Хусусан “MUYNAK LDSP” МЧЖ

томонидан умумий қиймати - 75 млрд.сўмлик 50 минг м³ ДСП ишлаб чиқариши, 200 та доимий ва 1000 дан ортиқ мавсумий янги иш ўринлари яратилиши режалаштирилган. Бундан ташқари, туманда 61,8 млн. тонна атрофида кварц куми захираси борлиги аниқланиб, ушбу ресурсдан ҳам самарали фойдаланиш мақсадида “Аралская артемия” МЧЖ қўшма корхонаси томонидан умумий қиймати 3 млрд.сўмлик шиша ишлаб чиқариш заводини ташкил этиш орқали 20 та янги иш ўринларини яратиш, "WAVE TECHNOLOGY" МЧЖ томонидан умумий қиймати - 50 млрд. сумлик 4 минг тонна Керамика маҳсулотларини ишлаб чиқариш лойиҳаси амалга ошириш орқали 50 та янги иш ўринларининг яратилиши назарда тутилмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса ўрнида Мўйноқ туманини ихтисослашуви бўйича ривожлантириш мақсадида энг аввало қуйидаги масалаларни ҳал қилиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди:

Биринчидан, балиқчилини ривожлантириш бўйича энг асосийси – туманда мавжуд сув ҳавзаларидаги сув танқислигининг олдини олган ҳолда Ўзбекбалиқсаноат АЖ ва сув хужалиги вазирлиги билан биргаликда зарурий чора тадбирларни ишлаб чиқиш;

Иккинчидан, балиқчиликни ривожлантириш юзасидан орол бўйи аҳолисининг турмуш тарзини яхшилаш мақсадида кенг миқёсда имтиёз ва преференцияларнинг жорий этилишини таъминлаш;

Учинчидан, туризм соҳасини ривожлантириш юзасидан туманда “Этно Мўйноқ” (МЕРИС овулида жойлашган 4-5 та эски балиқчилар уйлари мисолида) ландшафтини яратиш ва шу орқали туристлар оқимини кенгайтириш бўйича Туризм қўмитаси ва тегишли мутасаддилар ёрдамида махсус грантлар ёки имтиёзларни жалб қилиш;

Тўртинчидан, чорвачилик соҳасини ривожлантириш юзасидан Ветеринария қўмитаси билан биргаликда чорва молларининг мунтазам тоза ичимлик суви билан таъминланиши бунда асосан ҳудуднинг чорва моллари чекка яйловларда боқилишини инобатга олиш;

Бешинчидан, зараркунанда ҳашоратлар билан мунтазам курашиш ва уларни бартараф этиш бўйича тизимли ишларни йўлга қўйиш;

Олтинчидан, ҳудуддаги мавжуд ҳам-ашё заҳираларини, ер ости ва ер усти бойликларини аниқлаш ва улардан оқилона фойдаланиш мақсадида Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси томонидан норуда фойдали қазилмалари ва бошқа ер жинсларига геология қидирувини амалга ошириш ва мавжуд заҳираларни аниқлаш орқали хорижий сармоядорларни жалб қилган ҳолда инвестиция лойиҳаларининг кўламини кенгайтириш;

Еттинчидан, “Орол артемия саноати” давлат унитар корхонасининг моддий техник базасини мустаҳкамлаш каби масалалари ҳудуднинг ихтисослашувига мос равишда ривожланиши учун ҳал қилиниши лозим бўлган долзарб масалалар қаторида қараб чиқилди.

**Қорақалпоғистон Республикасининг шаҳар ва туманлари
ўсиш нуқталари (“драйвер” соҳалари) бўйича ишлаб чиқилган**

ТАҲЛИЛЛАР

(3-илова)

	Шаҳар ва туманлар номи	Лойиҳалар сони	Лойиҳалар қиймати (млн.сўм)	Ишчи ўрни	Улуши (фоизда)
	Жами	1 357	11 956 893	17 403	х
	Амударё тумани	77	457 460	2 616	х
1	Текстиль ва тўқимачилик	3	244 080	315	79%
	Кимё саноати	2	79 008	100	
	Озиқ-овқат саноати	7	39 968	116	
	Бошқа соҳалар	65	94 404	2 085	21%
	Беруний тумани	87	1 762 972	1 331	х
2	Қурилиш материаллари	10	1 255 763	268	92%
	Хизмат кўрсатиш (Экобозор ташкил этиш)	1	300 000	200	
	Чорвачилик	19	58 553	171	
	Бошқа соҳалар	57	148 655	692	8%
	Бўзатов тумани	70	92 410	584	х
3	Чорвачилик	28	35 308	79	50%
	Иссиқхона хўжалиги	1	11 240	25	
	Бошқа соҳалар	41	45 862	480	50%
	Қонликўл тумани	60	227 000	867	х
4	Пиллачилик	1	71 000	250	62%
	Қизилмия илдизини қайта ишлаш	1	10 320	30	
	Иссиқхона хўжалиги	2	59 659	140	
	Бошқа соҳалар	56	86 021	447	38%
	Қораўзак тумани	59	669 227	1 050	х
5	Қурилиш материаллари	27	609 892	893	93%
	Чорвачилик	7	16 060	26	
	Бошқа соҳалар	25	43 275	131	6%
	Кегейли тумани	89	346 712	833	х
6	Текстиль ва тўқимачилик саноати	2	103 500	153	63%

	Кизилмия илдинини қайта ишлаш	1	61 920	200	
	Озиқ-овқат саноати	3	41 720	28	
	Мебель ва қоғоз ишлаб чиқариш саноати	5	12 820	67	
	Бошқа соҳалар	78	126 752	385	37%
Кўнғирот тумани		91	4 973 181	1 807	х
7	Нефть-кимё саноати	5	4 697 845	959	98%
	Иссиқхона хўжалиги	8	103 440	295	
	Чорвачилик	31	73 460	200	
	Бошқа соҳалар	47	98 436	353	2%
Мўйноқ тумани		73	226 353	566	х
8	Қурилиш саноати	4	79 801	213	59%
	Артемия цистасини қайта ишлаш	10	11 132	56	
	Чорвачилик	18	45 400	108	
	Бошқа соҳалар	41	90 021	189	41%
Нукус тумани		83	379 234	886	х
9	Озиқ-овқат саноати	8	14 880	65	65%
	Боғдорчилик ва узумчилик	7	30 596	106	
	Балиқчилик	13	46 440	83	
	Иссиқхона хўжалиги	11	154 346	295	
	Бошқа соҳалар	44	132 972	337	35%
Нукус шаҳри		175	871 933	1 596	х
10	Хизмат кўрсатиш соҳаси	109	481 724	939	85%
	Электротехника	1	49 144	5	
	Чарм-пойабзал саноати	2	80 100	27	
	Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш	30	129 851	315	
	Бошқа соҳалар	33	131 115	310	15%
Тахياتош тумани		58	652 191	614	х
11	Электр энергетика	1	411 036	97	85%
	Иссиқхона хўжалиги	6	140 488	100	
	Бошқа соҳалар	51	100 668	417	15%
Тахтақўпир тумани		54	73 901	359	х
12	Чорвачилик	15	44 483	131	60%
	Бошқа соҳалар	39	29 418	228	40%
Тўртқўл тумани		83	322 670	998	х
13	Шиша ва ойна ишлаб чиқариш	2	16 590	36	52%
	Озиқ-овқат саноати	4	50 866	269	
	Иссиқхона хўжалиги	7	100 896	203	
	Бошқа соҳалар	70	154 318	490	48%

Хўжайли тумани		101	272 646	741	х
14	Озиқ-овқат саноати	12	80 853	163	78%
	Иссиқхона хўжалиги	2	55 600	70	
	Чорвачилик	11	48 670	111	
	Савдо хизмати (савдо ва кўнгилочар марказлар)	12	26 221	68	
	Бошқа соҳалар	64	61 302	329	22%
Чимбой тумани		54	216 485	631	х
15	Текстиль ва тўқимачилик саноати	2	103 800	205	81%
	Ғаллачилик	1	25 716	30	
	Шоличилик	1	25 716	60	
	Савдо хизмати	8	20 320	60	
	Бошқа соҳалар	42	40 933	276	19%
Шуманай тумани		72	149 353	922	х
16	Текстиль ва тўқимачилик саноати	4	67 972	171	68%
	Қизилмия илдизини қайта ишлаш	1	20 640	120	
	Чорвачилик	12	12 536	108	
	Бошқа соҳалар	55	48 205	523	32%
Элликқалъа тумани		71	263 165	1 002	х
17	Паррандачилик	4	13 539	44	76%
	Узумчилик	1	15 000	120	
	Чорвачилик	9	41 649	190	
	Савдо хизмати	11	27 893	65	
	Иссиқхона хўжалиги	5	101 008	225	
	Бошқа соҳалар	41	64 076	358	24%

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда, 37-сон, 982-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.07.2018 й., 06/18/5483/1594-сон; 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон.
2. Қорақалпоғистонни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари белгиланди // <http://xs.uz/uzkr/post/qoraqalpogistonni-rivozhlantirishning-ustuvor-jonalishlari-belgilandi>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 ноябрдаги «Қорақалпоғистон Республикасида чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари туғрисида»ги ПҚ-4512-сонли қарори //

Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.11.2019 й.,
07/19/4512/4008-сон; 22.07.2020 й., 06/20/6031/1088-сон.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Фалсафа фанлари

**ЎЗБЕКИСТОН: ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТЛАРИ
ИНСТИТУЦИОНАЛЛАШУВИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Алиев Бекдавлат

Фалсафа фанлари доктори, профессор

Отабаев Абдукадир

сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

**УЗБЕКИСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И
ОБЩЕСТВА**

Алиев Бекдавлат

Доктор философских наук, профессор

Отабаев Абдукадир

Кандидат политических наук (PhD), профессор

**UZBEKISTAN: THE MODERN FEATURES OF THE
INSTITUTIONALIZATION OF STATE AND SOCIETY RELATIONS**

Aliev Bekdavlat

DSc in Philosophy, Professor

Otabaev Abdukadir

PhD in Political Sciences, Professor

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Алиев Б., Отабаев А. Ўзбекистон: давлат ва жамият муносабатлари институционаллашувининг замонавий хусусиятлари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 36–50. <https://doi.org/10.47390/A1342222020N5>

Аннотация. Бугунги кунда мамлакатимизни маъмурий-сиёсий жиҳатдан модернизация қилиш бўйича ислохотлар жамият ва давлат бошқаруви соҳасида кенг кўламда амалга оширилаётганлиги натижасида янги фуқаролик жамияти институтларининг ташкил топиши ва ривожланиши масалалари, уларнинг тўлақонли фаолиятини таъминлаш

долзарб масалага айланди. Ушбу жараёнда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг легитимлиги муҳим аҳамиятга эга. Жамиятнинг тартиб сари бориши, яъни институционаллашуви инсон ҳаёт фаолияти учун табиий чегараланган маконнинг янада кенгайишига имконият яратади. Демократик давлат бошқаруви тизими пайдо бўлиши ва ривожланиши институционаллашув самарадорлигини тасдиқлашга имкон беради. Мақолада мазкур жиҳатларни очиб бериш назарда тутилган.

Калит сўзлар: давлат, жамият, институционаллашув, демократик институтлар, легитимлик, демократлаштириши, либераллаштириши, тоталитаризм.

Аннотация. Сегодня, в результате масштабных реформ в области административно-политической модернизации страны и государственного управления, формирование и развитие новых институтов гражданского общества, обеспечение их полноценного функционирования стало актуальной проблемой. В этом процессе важна легитимность институтов государства и гражданского общества. Постепенная институционализация общества допускает дальнейшее расширение естественно ограниченного пространства для человеческой жизни. Появление и развитие демократической системы правления подтвердит эффективность институционализации. Статья призвана прояснить эти аспекты.

Ключевые слова: государство, общество, институционализация, демократические институты, легитимность, демократизация, либерализация, тоталитаризм.

Abstract. Today, as a result of large-scale reforms in the field of administrative and political modernization of the country and public administration, the formation and development of new civil society institutions, ensuring their full functioning has become a topical issue. The legitimacy of state and civil society institutions is important in this process. The gradual institutionalization of society allows for the further expansion of the naturally limited space for human life. The emergence and development of a democratic system of governance will confirm the effectiveness of institutionalization. The article aims to clarify these aspects.

Keywords: state, society, institutionalization, democratic institutions, legitimacy, democratization, liberalization, totalitarianism.

DOI: 10.47390/A1342222020N5

Бугунги кунда биз эришаётган ютуқлар Ўзбекистон Республикасининг сифат жиҳатдан янги тараққиёт босқичига ўтганлиги ҳамда дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаганлиги билан белгиланади. Зеро, барча илғор мамлакатларнинг куч-қудрати ва нуфузи фуқароларига бўлган муносабат ҳамда тинч ва осойишта ҳаёт инъом этишдан иборат. Шунинг билан бир қаторда бу давлат ва жамият қурилиши, унинг ҳокимият органлари ва қолаверса, институционаллашув жараёнларининг муваффақиятли амалга оширилаётганлигидан далолат беради. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг узокни кўра билиши замонавий жаҳон андозалари ҳамда миллий давлатчилигимизга хос ва мос бўлган сиёсий институтлар, уларнинг тўлақонли

фаолиятини таъминлашни ташкил қилишга қаратилган сиёсатини ҳам шу доирада қараш ва англаш лозим бўлади.

Ислохотларнинг мақсад ва тамойиллари Конституциямизда ўз аксини топган бўлиб, булар мамлакат суверенитети, халқ ҳокимияти, Конституция ва қонун устуворлиги, ташқи сиёсат, демократик тараққиёт ҳамда инсон эркинлиги ва унинг асосий ҳуқуқлари, иқтисодиёт, жамоат ташкилотлари, оила, оммавий ахборот воситалари, давлат ҳокимиятини ташкиллаштириш ва бошқалардан иборат [1]. Хусусан, унинг ҳар бир моддасида ислохотга доир вазифалар тилга олинган бўлиб, уларнинг нуфузи бугунги кунда мамлакатимизда кенг миқёсда амалга оширилаётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсад ва вазифалари ҳамда уларнинг кўлами билан белгиланади. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халққа хизмат қилиши керак” шиорига йўғрилиб, узоқ муддатларни кўзлаб белгиланган вазифалар, онг ва тафаккурдаги ўзгаришлар, қолаверса, “2017-2021 йилларда мамлакатимизни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да белгиланган қатор ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларнинг ҳал қилиниши ижобий сиёсий ўзгаришлар учун асос яратмоғи кўзда тутилган.

Конституциямиз “хилма-хил фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши, сиёсий партияларнинг эркин фаолият кўрсатиши, кўппартиявийлик тизимининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳуқуқий база яратди, сайлов тизимининг асосий тамойил ва механизмларини тасдиқлади, сайлов эркинлиги, одамларимизнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириш эркинлиги кафолатларини, ҳар қайси инсоннинг ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини мустаҳкамлади” [2].

Мамлакатимиз барқарор ривожланиш йўлидан дадил бораётган бир вақтда, бугунги ижобий ўсиш сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асосий омили ҳисобланади. Шу боис мамлакатимизда ислохотларнинг инқилобий йўл билан амалга оширилишидан воз кечилиб, ушбу жараёнларнинг тадрижийлиги давлат томонидан амалга оширилди. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг “Биз ислохотларни инқилобий усулда, яъни “шок терапияси” йўли билан амалга оширишдан онгли равишда воз кечиб, тадрижий тараққиёт йўлини танлаб олганимиз туфайли халқимизни қандай оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган иқтисодий ва ижтимоий тўфонлардан асраб қолишга муваффақ бўлганимизни бугун ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда” [3], – деган фикри айнан шу жараённинг ёрқин ифодасидир. Улар орасида жамиятнинг замонавий принциплар асосида институционаллашуви ҳам жиддий эътиборга лойиқ. Аммо бу ҳамма жойда ва ҳамма вақт бир хил синхронлик касб этмаган.

Сиёсий ҳаётда институционаллашув жараёнларининг барқарорлиги таъминлашда айрим жойларда у ёки бу даражада сиёсийлик, яъни давлатнинг куч ишлатиш ҳолатлари ҳам кузатилган. Бироқ бундай инқилобий услублар доимо ҳам ижобий яқун топавермаган. Аксарият ҳолларда авторитар режим қандайлигидан қатъи назар куч ишлатиш (тазйиқ ўтказиш)дан фойдаланади. Аммо хавфсизликни таъминловчи кучлар ёрдамида ҳокимиятни сақлаб қолиш, муҳолифатни бостириш учун раҳбарлар ўз халқига нисбатан мустабид тузум жорий этиб, ҳокимиятнинг сиёсий барқарорлигини таъминлашда куч ишлатиши табиий. Давлат иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш орқали фуқароларнинг фаоллигини шакллантиришга ҳисса қўшиб, нафақат ўз муаммоларини ҳал этиш, балки умумий фаровонликни таъминлашнинг таркибий қисми сифатида куч ишлатиш ҳуқуқига эга. Бу фаровонликка бўлган эҳтиёжнинг ўсиши, ўз навбатида, сиёсий ҳамда ҳуқуқий эркинликларга бўлган эҳтиёжни ошириб, жамият учун муҳим аҳамият касб этади. Давлат ҳокимияти томонидан уларни амалга оширишда асосий вазифа қонунийлик ва тартибни сақлашдан иборатлигича қолади.

Муҳим бир жиҳат мавжуд. Бу фуқаролик жамияти ва унинг доирасида нодавлат сиёсий институтлар фаолияти амалга оширилиши масаласи. Ривожланган демократик давлатларда мавжуд сиёсий институтларда бир томондан давлат, иккинчи томондан эса, фуқаролик жамияти таъсири остида замонавий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Гарчи улар параллел бўлсада, аммо бошқа-бошқа жараёнлардир. Демак, ўз-ўзидан жамият таркибланиши жараёнида барча сиёсий муносабатлар ва жараёнларни ҳаракатга келтирувчи “давлат”нинг ўрни нимадан иборат, деган мантиқий савол туғилади.

Давлат жамиятнинг функционаллашуви ва ҳаракатланишида биринчи даражали ва деярли мутлақ суверенитетга эга алоҳида бир ташкилот, жамият сиёсий тизимининг бош таркибий қисми сифатида ҳокимиятни амалга оширувчи воситадир. Унинг фаолияти жамиятнинг ҳамма соҳасига таъсир қилади. У ваколатни халқдан олади ва уни ўзининг махсус тузилмалари – давлат органлари орқали амалга оширади. Давлат халқ манфаатини кўзласа, ижтимоий ҳаётда, давлат ишларида, хўжалик юритишда унга эркинлик берса, тинчлик сиёсати юргизса, давлат демократик ҳисобланади ва тараққиётга сабаб бўлади. Аксинча, халқнинг эркинлигини ноқонуний чекласа, фақат зўравонликка таянса, замонавий давлат ҳисоблана олмайди.

Давлат ва жамиятнинг ижтимоий қатлами ва объекти бу унинг фуқароларидир. Давлат қонун яратади ва ўзи ҳам қонунларга бўйсунди [4]. Давлат жамият сиёсий тизимида марказий ўринни эгаллайди. Негаки, давлат сиёсий таъсирни ўзида энг кўп мужассамлаштирган сиёсий ташкилот бўлиб,

жамиятдаги ижтимоий муаммолар ечимида барча имкониятларга эгадир. Шу туфайли жамият сиёсий тизимини ташкил этувчи бошқа институт ва ташкилотлар ҳам айнан давлат атрофида бирлашадилар. У “тартиб ва бошқарувни таъминлашнинг асосий тузилмаси ҳисобланади” [5].

Давлат – бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган муайян тузилмага бирлашган сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи давлат органлари тизимидир. Халқ ҳокимияти махсус тузилма, яъни давлат орқали амалга оширилади. Унинг қўлида ҳокимият тўплангандагина самарали фаолият юритиши мумкин. Бу хусусда нуфузли олимлар ўртасида ўзига хос консенсус мавжуд. Жумладан, рус файласуфи Л.Карсавиннинг “фақат давлатчилик пайдо бўлгандагина жамият тартибга тушади” [6] деган фикри айнан ҳақиқатни англатади.

Жамиятнинг тартиб сари бориши, яъни институционаллашуви, шунингдек, инсон ҳаёт фаолияти учун табиий чегараланган маконнинг янада кенгайишига имконият яратади. Қайсидир маънода умумий ҳолат бўлган бу жиҳат, ҳатто авторитар давлатлар учун ҳам ана шундай сиёсий институтлар самарадорлиги ўзига хос ўринга эга. Йирик файласуф, политолог В.И.Пантин фикрига кўра, ёпиқ доирада демократик сиёсий институтлар кераклича мувафақиятга эриша олмаслиги мумкин, чунки айнан ўша жамият элита гуруҳлари ва қолаверса уларнинг манфаатларини кўзлайдиган оммавий ахборот воситалари томонидан демократик институтлар ҳамиша ҳам қўллаб-қувватланмайди, улар кўпчилик аҳоли назарида самарадор ҳисобланмайди” [7]. Шунинг учун ўтиш даврида демократлашувнинг самарадорлик тушунчаси билан уйғунлиги бош муаммодир. Бу тезис айниқса коммунистик тузумдан кейинги ўтиш даври мамлакатлари учун, яъни демократик институтларнинг давлат миллий урф-одатларига мос келмайдиган жойлар учун “принципиал самарасизлиги” ҳақида фикр тарқалган мамлакатларда муҳимдир.

Умуман олганда, демократик тузум пайдо бўлишининг ўзиёқ институционаллашув самарадорлигини тасдиқлашга имкон беради. Демократик институтларнинг том маънода жамият учун кўп томонлама фойдали эканлигига муқобил фикрнинг ўзи йўқ. Зеро, узоқ давом этган ривожланиш жараёнида мамлакатнинг янги шароитга мослашиши жамиятнинг урф-одатлари, ривожланган мамлакатларда демократик қурилиш тажрибасининг қандайлиги билан белгиланади. Шу боисдан бўлса керакки, ҳатто Ғарб мамлакатларида ҳам демократлашув жараёнлари XX асрнинг иккинчи ярмида кўп эътироф қилинган. Хусусан, замонавий демократик сиёсий институтлар пайдо бўлишининг мураккаблиги уларда ҳам демократик ёки ундаги классик қонуниятларнинг даврга мос келмайдиганлиги билан боғлиқ муаммолар мавжудлиги институтлар,

миллий урф-одатлар ва нормалар билан эмас, балки секин-аста сиёсий реалликни ўзлаштириш орқали фойдали бўлиши мумкин, дейиш мумкин.

Айнан шу, яъни “демократия инқироzi” билан боғлиқ вазиятларда Ўзбекистонда бу борада ҳам самарали йўл тугилишига олиб келди. Биринчи Президентимиз Ислон Каримов таъкидлагани каби, “Конституциямиз қонун устуворлиги, унинг барча фуқаролар учун тенглигини ва шунингдек, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишининг ҳуқуқий принципини белгилаб берди, уларнинг мустақиллиги, мустақил ҳокимият тармоғи сифатида ривожланишини кучайтиришга, демократик давлатнинг асосий ҳал қилувчи шарти бўлган ҳокимиятлар ўртасида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали механизмини шакллантиришга қаратилган қонуний негизни яратди” [8]. Бу ўринда тажрибали америкалик сиёсатшунос Д.Растоу фикри диққатга сазовор. Унинг таъкилашича, “Демократияга ўтиш учун – конституциявий қонунларни ёки парламент тажрибасини, яъни мавжуд демократияни айнан кўчириб олиш талаб этилмайди, балки ўз муаммоларига адолат кўзи билан қараш ва мавжуд низоларни имкон қадар ижобий ҳал қилишнинг самарали механизмини кашф қилиш тақозо этилади” [9].

Дунё тартиботи шуни тасдиқламоқдаки, янги сиёсий демократик институтларнинг ривожланиши асосий уч босқичдан ўтади. Биринчи давр – бу институтнинг пайдо бўлиши ва ўсиши, иккинчи давр – унинг легитимлиги жамиятда мустаҳкамланиши, урф-одатларга мослашиши билан тавсифланади, иккинчи давр, одатда, узок муддатли давомий жараён бўлиб, унда демократик институтларнинг мутлақ янги шароитда қандай ўзига хос хусусиятга эгалиги синовдан ўтади ва ниҳоят учинчиси – уларнинг самарадорлиги ўсишига бориб тақалади.

Бундай шароитда марказий ижро этувчи ҳокимиятнинг бошқарув тузилмалари ва маъмурий органларнинг вазифаларини ўзгартиришга, уларни бошқариш, тартибга солиш ва тақсимлаш борасидаги ваколатларини, хўжалик тузилмалари фаолиятига бевосита аралашувини ақл доирасида қисқартиришга катта эътибор берилади. Бошқача айтганда, бир томондан – уларнинг ваколатларини, бошқа бир томондан эса, бозор тамойиллари билан мувофиқлаштириш ва пировард натижада давлатнинг иқтисодий бошқаришдаги ролини сезиларли камайитириш кўзда тутилган эди. Бошқарув соҳасини марказлаштиришни чеклаш, бу борадаги вазифаларнинг бир қисмини республика даражасидан вилоят, туман ва шаҳар миқёсига ўтказиш, Ўзбекистонда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг ноёб шакли бўлган “маҳалла тизими”ни шакллантириш масалаларига катта аҳамият қаратилди.

Демократик жамият курилиши тажрибаси кўрсатганидек, бундай шароитда муаммо сиёсий институтлар самарадорлиги билан боғлиқ янгича қарорлар, институтларга ижтимоий йўналиш берилиши ҳамда кенг аҳоли қатлами қизиқишларини ҳисобга олиш даражаси билан боғлиқ. Одатда мустақкам ижтимоий сиёсат устуворликка эга мамлакатларда демократик институтлар зарур легитимлик ва устуворликка эришадилар. Бу ўринда институционаллашув аҳолининг сиёсий онги ҳамда маданияти билан ўзаро боғлиқлиги масаласини ҳам назардан қочирмаслик керак. Ҳокимият легитим бўлиши учун ўз сиёсатини жамият барометри билан ўлчаб ўтказиши, фуқароларнинг ушбу жараёнларни қандай қабул қилиши ҳам ўта муҳим ҳисобланади [10].

Халқ, жамият ва давлат талабларидан келиб чиққан ҳолда давлат ҳокимияти шундай демократик институтларни бунёд этмоқдаки, улар жамиятимиз олдига қўйган мақсадларига кўп жиҳатдан мос келиши билан ажралиб туради. Мамлакатимизда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига интилиш янги марраларни қўлга киритишимизга имконият яратмоқда.

Аксинча, узоқ ва яқин давлатларда кейинги авлодлар истакларига бефарқ сиёсий ҳокимиятни одамларнинг қўллаб-қувватламаслиги, сиёсий ҳокимиятга ишончсизлик кайфияти билан қараш амалиёти кўпгина кузатувчилар ҳамда сиёсатчиларни бугунги давр нотинч ва мураккаб деган фикрга олиб келди. Дарҳақиқат, фуқаролик жамияти куриш шароитида самарали фаолият олиб боровчи институтлар жамият томонидан қўллаб-қувватланади, қолаверса, уларнинг жамият манфаатларига мос келмайдиган институтлардан фарқли ўлароқ ўз фаолиятини яна кенгроқ давом эттириши учун кулайлик яратилди. Аммо бу каби институтлардан кўра ҳокимият одамлар тақдирини кўпроқ ўйлаб кўришга мажбурдир [11]. Давлат ва жамият ҳаётининг демократлашуви, модернизациялашуви ва либераллашуви жараёнларини шакллантириш йўналишларининг ишлаб чиқилиши айнан шу ҳолат билан чамбарчас боғлиқ.

Демократияга интилаётган кўпгина давлатларнинг тажрибаси шуни кўрсатдики, аҳоли манфаатлари ва эҳтиёжларини ўрганишга қаратилган ҳамда уларга таъсир этувчи демократик тамойиллар, сиёсий барқарорликни таъминловчи демократия жамият учун энг фойдали ҳисобланади.

Шуни ҳисобга олган мамлакат олий сиёсий раҳбарияти “мазкур ислохотларнинг муваффақияти, авваламбор, мамлакатимизни янада демократлаштириш ва либераллаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатларимиз суръатига, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятининг юксаклигига ва ўз-ўзидан аёнки, биринчи навбатда сиёсий партияларнинг етуклик даражасига, уларнинг Ўзбекистонимиз тақдири

ва келажакка дахлдор бундай улкан масъулиятли ваколатларни ўз зиммасига олишга қай даражада тайёр эканига бевосита боғлиқдир” [12], деган стратегик ғояни илгари сурди.

Тан олиш керакки, мустақиллик йилларида замонавий сиёсий тизим, сиёсий институтларнинг институционаллашув жараёнлари демократик инсонпарвар андозаларга мос равишда ўтказилди. Айрим “постсовет” макондаги мамлакатларда бу масалага етарлича эътибор берилмасдан, “демократияни импорт” қилишга ҳаракат қилинди. Ва, табиийки, аҳоли унга ўз анъаналаридан келиб чиққан ҳолда жавоб берди. Бундай вазиятнинг аҳоли сиёсий маданиятига мутлақо бегона ташкил қилинган мажбуран киритилган институтларга қаратилишини таҳлил қилган сиёсатшунос Г.Л.Кертман, анъанавий ҳокимият ва унинг халқ билан ўзаро муносабатларини ҳисобга олиб янги институтларни қайта талқин этишга эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради [13]. Бундай шароитда шубҳасиз янги тажриба пайдо бўлади ва сиёсий ахлоқ нормаларига мос кадриятлар, ижтимоий тажриба билан боғлиқ йўналишлар ишлаб чиқилишига олиб келади.

Сиёсий амалиётда ана шу нуқтада барча тенденциялар кесишиши натижасида миллий сиёсий маданиятнинг янги институционаллашув лойиҳасига мослашиши жараёни юз беради. Агарки тарихий хусусиятларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, бизда демократияни “пастан” туриб қуришдан кўра демократик институтлар “юқоридан” бунёд этилиши кераклигига ишонч ҳосил қилишимизга тўғри келади. Айнан ушбу ҳолатда бундай институтлар ҳақиқатда демократик бўлади, уларнинг ижтимоий жараёнларга таъсир қилиш имкониятига эга дейишимиз мумкин. Шу муносабат билан С.В.Патрушевнинг “баъзан демократиянинг илдиз отишида фуқаролик жамиятининг ижтимоий соҳаларидаги бирдамликнинг етишмаслиги, давлат ҳокимияти устидан назорат қилувчи ижтимоий институтларнинг сиёсий жиҳатдан унчалик ривожланмаганлиги, давлат аппаратининг самарадорлиги камлиги ва замонавий ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий қонунчиликнинг етарли эмаслиги тўсиқ бўлади” [14], деган фикрига қўшилишимиз мумкин. Бу жараёнга баъзан фуқароларнинг замонавий меъёрий кадриятлар комплекси ҳисобланган қонунчилик, инсон ҳуқуқи ва ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга, меҳнат, оила ва анъаналарда бирдамлик, тенглик каби ахлоқий кадриятларга эътиборсизлик ҳам ўз салбий кучини кўрсатади.

Айрим мутахассислар нуқтаи назарига кўра, бугунги кунда фуқаролардан талаб этиладиган тамойил ва мақсадлар эркинлик ва адолат, инсоннинг фуқаролик кадр-қиммати, фаровонлик ва ижтимоий масъулият кабилардир. Шу муносабат билан россиялик мутахассис А.Аузан фуқаролик жамиятининг

эҳтиёжларини тавсифлаб: “агарда жиддий норасмий қоидалар ишлаб чиқилмаса жамиятда яшаш ва ҳаёт учун имкон қадар қулай шарт-шароит яратилмайди” [15], деган фикрига қўшилишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, ушбу жараёнларни янада тўлақонли амалга ошириш, аҳолига тинч ва фаровон ҳаётни, ижтимоий адолат тамойилларини қарор топтириш борасида бизда истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ сиёсий институционаллашувга алоҳида эътибор қаратилди. Натижада мамлакатимизда мустабид тузумдан кейинги сиёсий институтлар трансформациясининг уч даврини қамраб олган мамлакат ривожланишининг устувор йўналишлари аниқ белгиланди. Улар:

а) тоталитар мустабид тузумдан мустақил демократик тузумга ўтиш учун бозор муносабатлари ва ҳокимиятни демократик тамойиллар асосида шакллантириш, миллий давлатчилик асосларини шакллантириш билан боғлиқ биринчи галдаги ислоҳот ва ўзгаришларни ўз ичига олган дастлабки босқич – 1991-2000 йиллар мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида улкан из қолдирган ўтиш даври;

б) сиёсий вазиятни умумэътироф этиш имкониятларини ривожлантиришнинг янги даври иккинчи босқич – 2001-2016 йиллар фаол демократик ўзгаришлар, суд-ҳуқуқ тизими ва ижтимоий-гуманитар соҳаларни изчил ислоҳ қилишни таъминлаш даври;

с) учинчи босқич 2016 йилнинг охири чорагидан бошланган мавжуд ижтимоий-сиёсий институтларни тубдан такомиллаштириш ва замонавий инновацион бошқарувни жорий этиш ҳамда очиқлик сиёсати юритилиши даври.

Мустабид тузумдан кейинги даврда асосий эътибор қуйидаги қадриятлар – эркинлик, хусусий мулк, бозор иқтисодиёти илдиз отиши билан боғлиқ ҳолда ҳокимиятнинг имкониятларини таъминлашга эришилди. Шунга мувофиқ тарздаги институтлар мамлакатимизда бўлмаганлиги туфайли ташқаридан муайян тарзда нусха олишга тўғри келди. 1990 йиллардаги ислоҳотчиларнинг ҳисоблашларича мавжуд устувор вазифаларни амалга оширишдаги асосий тўсиқ тоталитаризмга асосланган давлат ҳисобланиб, энг аввало уни иқтисодий соҳадан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди [16]. Табиийки, бундай қадриятлар ишлаши учун жамиятни назорат остида ушлаб турувчи масъул ҳокимият зарур эди. Айнан шу талабларни ҳисобга олиш натижасида раҳбарларнинг халқ, сиёсий партиялар, фуқаролик жамияти томонидан сайланиши демократик қадриятларнинг жамият ҳаётида тезлик билан намоён бўлишида ўз ифодасини топди [17]. Фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан бири бўлган сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг сиёсий тизим билан ўзаро алоқалари доимийлигини таъминламоқда. Давлат ҳокимиятининг жамиятга боғлиқлиги ва

унинг жамият томонидан назорат қилиниши сиёсий партиялар воситасида амалга оширилади.

Замонавий сиёсий институтларининг ўзгариши, конституция доирасида босқичма-босқич қонуний давлатга ўтиш сиёсий институтларнинг мавжудлигини аниқловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Вертикал ҳокимият шароитида сиёсий тизим модернизациялашуви, ижтимоий-иқтисодий майдонда давлат ролининг ошиши, минтақавий сиёсатда устуворликнинг ўзгариши ҳаққоний қонуний тизимни тузишга ҳаракат, маъмурий-давлат аппаратини ислоҳ қилиш билан характерланади. Иқтисодий доирада либераллашувни муҳим ҳисоблаган давлат ҳокимияти ижтимоий ва интеллектуал ресурсларни жамиятнинг барча қатламига тенг бўлиш йўли билан ижтимоий сиёсат фаоллигини аҳоли қатламларига ўтказди. Шунинг баробарида принципал характерга эга бўлган сиёсий қайта тикланиш, маълум маънода жамиятнинг асосий қисми қаршилигига учрамаган бўлсада, ўша пайтларда институционалашув тартибининг мустаҳкамлашуви, бошқа сиёсий субъектларнинг розилигисиз унинг ўзгариши мумкин эмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Терроризм ва жиноятчилик каби деструктив ҳодисаларнинг фаоллашуви сиёсий тизим институтларининг кейинчалик мустаҳкамланишига, керак бўлса, фуқаролар эркинлигининг бироз чегараланишига ҳам сабаб бўлганлиги ҳатто анъанавий демократияларда ҳам, бошқа давлатларда ҳам кузатилди. Бу чораларнинг асосида янги эркинлик билан жамиятда хавфсизлик муносабатлари, яъни хавфсизлик тамойили ва эркинлик ўртасидаги боғлиқлик устуворликка эришганлиги айнан шу тенденциядан гувоҳлик берди.

Қанчалик мураккаб бўлмасин, кейинги йилларда давлат ҳокимиятига параллел равишда фуқаролик жамияти институтлари тизимини такомиллаштириш ва уларни қўллаб-қувватловчи сиёсат устуворлик касб этиб бормоқда. Шу мақсадда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш доирасида Ўзбекистонда бир неча қонунлар қабул қилинди. Давлатимиз олий раҳбарияти томонидан кучли давлатни такомиллаштириш, самарали иқтисодий сиёсат юритиш орқали қонун устуворлиги, кучли ижтимоий сиёсат тамойилларига амал қилган ҳолда ривожланиш йўналишлари белгилаб олинди. Шунинг билан бирга асосий эътибор кучли давлат ва нодавлат секторнинг ўзаро алоқаларини янада такомиллаштириш ва фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий эркинлигини ҳимоялашга қаратилди.

Жамият ҳаёти фаолияти барча соҳаларининг муваффақиятга эришиши давлатнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқ. Демакки, ижтимоий самарадорлик, фуқаролик жамияти фаолиятидан мустасно тарзда ҳукумат ҳисобига вертикал

ўзлаштириш ҳудудларгача ҳокимиятнинг самаралилик даражасига боғлиқ. Ўзбекистонда замонавий сиёсий тизим, сиёсий ҳокимият таркиби ўзининг сиёсий ҳолати ва истиқболни тасаввур эта олишдан келиб чиққан ҳолда барпо этилди.

Дарҳақиқат, сиёсий институтларнинг тузилиши мамлакатимизда суверен демократик тамойилларнинг устуворлигини таъминлашга хизмат қилади. У ички ҳокимият нуктаи назаридан суверенлигини сақлаб қолган ҳолда, ташқи сиёсат муаммоларини ҳам ўз ичига олади. Хуллас, давлат суверенитети ва ҳокимиятнинг демократик характери илгари сурилади. Бу эса ҳокимият эркин равишда ички ва ташқи сиёсат ўткази олиш ҳуқуқи ва салоҳиятига эгаллигини билдиради, демократия эса ҳукумат органлари танлови ва унинг халққа ҳисоботидан иборат бўлади. Шунга кўра, маъмурий асослар тобора чегараланиши фаоллашмоқда, муаммовий ресурслардан оқилона фойдаланилмоқда, унинг ёрдамида давлат томонидан сиёсий партиялар моддий жиҳатдан қўлланмоқда ва илғор номзодларни ахборот билан таъминлаш ишлари амалга оширилмоқда.

Ривожланган давлатлар тажрибаси кўрсатишича, суверен демократияга интилиш маъмурийчиликнинг мустаҳкамлашига олиб келади. Суверенитетга эришиш ҳукумат томонидан қаттиқ ҳаракатни талаб қилади, ҳукуматнинг жипслашуви, мудофаа қобилятининг ошиши, ҳукуматнинг вертикал тузилишига олиб келади. Шундай бўлсада, глобал жараёнларнинг кенг ёйилиши билан боғлиқ кўп қиррали халқаро бирлашмалар фаолиятдан, унинг таркибига кирувчи давлат ва жамоавий қарорларни бажаришга давлат муҳтождир.

Россиялик сиёсатшунос, файласуф Л.Сморгунов бу ўринда мамлакат ўз суверенитетини нима билан мустаҳкамлай олиши, халқаро муносабатларда ҳам шу мақсадни қўллай олиши борасидаги муаммога жавоб излаш асноларида “суверен демократия” тушунчаси сиёсий заруриятни ифодалагани ҳолда, ўз ичига мустақилликни ўзаро боғлиқлик билан бирга олади [18], деган тўғри фикрни ўртага ташлайди.

Маълумки, ҳокимият вертикал иерархияга асосланган бўлиб, демократия ҳам шу тизимда шаклланади. Яъни фуқароларнинг ҳаёт ва фаровонлик даражасининг ошиши натижасида фуқаролик жамиятининг шаклланишига сиёсий жараён таъсирида юқори талаб вужудга келади. Натижада, демократик сиёсий институтлар таркиб топиши учун кафолат шакллана бошлайди. Янги дастурларни ишлаб чиқиш асносида сиёсий раҳбарият ўз олдида қўйган вазифалар ечимига қаратилган учта омилга эътибор қаратади. Улар:

- одамлар учун тенг имкониятларни яратиш;
- ахлоқ учун мотивацияларни ишлаб чиқиш;

- ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда иқтисоднинг таъсирини ошириш.

Қўйилган мақсадларни амалга ошириш учун эса, табиийки ижтимоий-сиёсий, иқтисодий институтлар умуман бошқа мазмун касб этишлари керак. Энг аввало, бу ҳукумат бошқарувига тегишли булиб, суд ҳокимияти, фуқаролар назоратининг самарали ташкил этилиши халқ кайфиятида ўз аксини топиши керак. Айнан ушбу масалалар мамлакатимизда давлат ва жамият институтларини янада мустаҳкамлашни тақозо этмоқда.

Собиқ Иттифоқ парчалангандан сўнг мустақилликни қўлга киритган мамлакатларда институционаллашувнинг ўзгариши таҳлили жамиятда демократиянинг моделлари мураккаб эканлигини кўрсатмоқда. Ўзларини “демократия кўргазмаси” деб эълон қилган мамлакатларда воқеа-ҳодисалар анча бошқача кечмоқда. Демократиянинг элитар концепцияси асосчиси Йозеф Шумпетернинг демократия халқ бевосита бошқарадиган нарса эмаслигини тасдиқлашида ҳам асос бор. Хусусан, у “Демократия бу шундай нарсаки, халқ ўзини бошқара оладиган кишиларни қабул қилиш ёки қабул қилмаслик имкониятига эга” [19], деган. Й.Шумпетер фикрига кўра, қабул қилинган ҳар қандай қарорнинг муҳимлиги тажрибали ва компетент элитанинг фуқаролар томонидан чегараланишида ўз аксини топади. Фуқаронинг бурчи сайловда ҳукумат ёки танланган номзодлар учун овоз беришдан иборат. Улар демократик йўл билан мос равишда партиёга сайловчиларнинг кўпчилик қўллаб-қувватлашларини қўлга киритиш орқали сиёсий ҳокимиятга эга бўлишади. Аслида сайловлар – бу шунчаки восита. Лекин раҳбарнинг сиёсий қарорлар учун шахсан жавобгарлик ҳиссини ошириши муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бундай қараганда юқоридаги модель қайсидир жиҳатлари билан халқимиз менталитетига ҳам бегона эмас. Мураккаблашаётган сиёсий маданият мавқеининг ошиши ва унинг давлат манфаатлари билан мос келиши бир томондан – ўзгармасдан қолса, бошқа томондан эса, таклиф қилинган либерал-демократик кадриятлар ва сиёсий тизимни танқидий қабул қилади. Аслида демократик тамойиллар ва кадриятларнинг жамият ҳаётидаги ўрнини кўрсатувчи мезонларнинг аҳамияти жамият ҳаётининг нафақат демократлашуви, шунинг баробарида институционаллашув жараёнига ҳам алоқадор. Биз учун эса бугунги кунда кўпроқ мамлакатимизда демократик ислохотларнинг янада чуқурлашувининг институционаллашув жараёнларига таъсир кўрсатиши, керак бўлса, уни реал амалга оширишда сиёсий элитанинг роли ошиб бориши жараёни муҳим.

Умуман олганда, демократик давлат фуқаролик жамиятининг самарали инструменти бўлиб қолиши керак. Ушбу муаммо, мутахассислар таъкидлашича,

“алоҳида сиёсий омилларнинг қайта ўзлаштиришга мойиллиги билан институционаллашув ҳукуқи ўртасидаги ўзаро ҳаракат сиёсий ҳолатга кириш билан мос равишда, сиёсий ўсишнинг ўзига хос истиқбол ҳамда сиёсий қиймат ва тажрибага эга эканлигидадир” [20].

Мавжуд муаммонинг самарали ҳал қилиниши жараёнида сиёсий элитани жамият томонидан қўллаб-қувватлаш, демакки, ҳокимиятнинг легитимлиги ошмоқда. Жумладан, унга бўлган танқидий муносабатларнинг сезиларли камайиши, унинг легитим эканлигига ишончнинг ўсиши билан боғлиқ. Демократик институтлар жамият томонидан давлат ҳокимиятига бўлган кучли ишонччи, пайдо бўлаётган муаммога нисбатан қарорини, механизмини аниқловчи сифатида уларни бартараф эта олмаслиги табиий ҳол. Бундай ишонч фақат фуқароларнинг меъёрий тартиб ва қоидаларга амал қилган ҳолда, бошқарувчи сифатида ҳокимият қониқтиргандагина амалга ошиши мумкин. Кўпчилик фуқаролар онгида бундай ўзгариш юз бергунга қадар жамият сиёсий барқарорлигининг асосий омили амалдаги президентнинг мавқеи билан боғлиқ.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда мавжуд давлат бошқаруви институтлари аҳоли томонидан қўйиладиган талабларни етарли даражада амалга оширишидаги тажрибанинг деярли барча жабҳаларда етишмаслиги билан белгиланади. Қайсидир жиҳатдан эса бу сиёсий онг ва тафаккурнинг ҳозирча юқори даражада шаклланмаганлиги, қолаверса, аҳолининг ҳукуматни идеаллаштириши ҳамда жамият бошқарувида айрим ҳолларда авторитар анъаналарнинг яққол сақлананиб қолаётганидан далолат беради. Бугунги дунёда элитанинг пайдо бўлишини жамиятнинг сиёсий реаллиги самарали ўзлаштиришига олиб келиши сифатида тушуниш лозим. Бу, ўз навбатида, жамиятни маъмурий-сиёсий элита бошқарувида бериш ижтимоий-иқтисодий ислохотларни кучайтириш ва асосий мақсад фуқаролик жамияти куриш имконини беради. Ушбу ҳолат бўйича замонавий демократик давлатлар тажрибаси ўрганилганда институционаллашув жараёни турли йилларни ўз ичига олиши, аҳоли сиёсий онги ва маданияти билан боғлиқлиги ва жараёнга таъсир этувчи омиллар ҳар хил шаклларда намоён бўлганлиги кўринади.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 7-модда. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 5.
2. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2011, 8 декабрь.

3. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.– Б. 3.
4. Конституциявий ҳуқуқ. Изоҳли луғат. – Тошкент: «Академия» 2001. – Б. 27.
5. Гаджиев К.С. Политология (базовый курс): учебник. 2-е издания. Перероб. и доп. – М.: Издательст. Юрой Т., 2011. – С. 134.
6. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2011, 8 декабрь.
7. Карсавин Л.П. Государство и кризис демократии // Новый мир. – 1990. – №1. – С. 185.
8. Пантин В.И. Судьбы демократии в России. – М., 2004. – С.187.
9. Растоу Д.А., Переходы к демократии: попытка динамической модели. // Полис. 1996. № 5. – С. 8.
10. Медведев Н.П. Эффективность политических решений // Вопросы политологии. Вып. 5 (33). Т. 8. – 2018. – С. 17.
11. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006. – Б. 115, 104.
12. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 52-53
13. Кертман Г.Л. Традиционалистская реинтерпретация демократических институтов в российской политической культуре // Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / Под ред. С.В.Патрушева. – М., 2006. – С. 436-437.
14. Патрушев С.В. Проблемы легитимации институциональных изменений и варианты универсализации институционального порядка // Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / Под ред. С.В.Патрушева. – М., 2006. – С.532-533.
15. Аузан А.А. Договор-2008. – М., 2007. – С. 93.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –Б. 28.
17. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006. – Б. 115, 104.
18. Сморгунов Л.В. Философия и политика. Очерки современной политической философии российская ситуация. – М., 2007. – С. 23.

19. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М., 1995. – С. 372.
20. Властные элиты: социологический анализ // Элитизм в России: «за» и «против» // Сб. матер. интернет-конференции, февраль-май 2002 г. / Под общ. ред. В.П.Мохова. – Пермь: ПГТУ, 2002. – С. 218.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

ЛИНГВОПОЭТИКА МАСАЛАЛАРИ ТАДҚИҚИДА “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК”НИНГ ЎРНИ

Бердиев Хусан Холназарович

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), СамИСИ «Ўзбек тили ва адабиёти» кафедраси муdiri

РОЛЬ «ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» («СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ») В ИЗУЧЕНИИ ЛИНГВОПОЭТИКИ

Бердиев Хусан Холназарович

доктор философии по филологическим наукам (PhD), СамИИС, заведующий кафедрой «Узбекского языка и литературы»

THE ROLE OF "DEVONU LUGHOTIT TURK" IN THE STUDY OF LINGUOPOETICS

Berdiev Husan Kholnazarovich

Doctor of Philosophy in Philology (PhD), Head of the department «Uzbek language and literature»

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Бердиев Х.Х. Лингвопоэтика масалалари тадқиқида “Девону луғотит турк”нинг ўрни // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 2(2). – Б. 51–57.
<https://doi.org/10.47390/A1342222020N6>

Аннотация. Ушбу илмий мақолада филологик таҳлил тарихининг ўзига хос жиҳатлари лингвистик поэтика масалалари аспектида ёритиб берилган. “Девону луғотит турк” асарининг лингвопоэтика тарихини ўрганишидаги муҳим ўрни далиллар асосида кўрсатиб берилишига ҳаракат қилинган. Асар материалларининг тилишунослик ва адабиётшунослик учун аҳамиятли томонлари қайд этилган.

Калит сўзлар: лингвистик поэтика, поэтика илми тарихи, “Девону луғотит турк”, адабий парчалар, тилишунослик, адабиётшунослик, филологик таҳлил.

Аннотация. В данной научной статье раскрываются особенности истории филологического анализа с точки зрения вопросов лингвистической поэтики. Показываются аргументы о важной роли произведения «Девону луг'отит турк» в изучении истории лингвопоэтики. Отмечены важные аспекты материалов работы для языкознания и литературы.

Ключевые слова: лингвистическая поэтика, история поэтики, «Девону луготит турк», литературные фрагменты, языкознание, литературоведение, филологический анализ.

Abstract. In this scientific article the peculiarities of the history of philological analysis are described in terms of issues of linguistic poetics. An important role in the study of the history of linguopoetics in the work "Devonu lughotit turk" was tried to show on the basis of evidence. Important aspects of the materials of the work for linguistics and literature are noted.

Keywords: linguistic poetics, history of poetics, "Devonu lug'otit turk", literary passages, linguistics, literary criticism, philological analysis.

DOI: 10.47390/A1342222020N6

Маълумки, «Девону луготит турк»да М.Кошғарий тил ва адабиёт учун бирдек тааллуқли бўлган кенг материалларни келтиради, ўрни билан уларнинг лингвистик, баъзан эса жанрий-поэтик (шеърда “шундай келган”, “шоир айтганидек” кабилар; *топишмоқ*, *қўшиқ* сингари терминлар изоҳлари) хусусиятларини изоҳлаб ўтади. Биргина мисол шундаки, туркий тилларнинг фонетикаси, фонетика билан боғлиқ равишда имло масалалари бўйича келтирилган маълумотлар ҳам ўзбек филологияси учун бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Ушбу ишда М.Кошғарийнинг шу масалага доир эътирофлари ва унинг бугунги кундаги аҳамияти хусусида айрим мулоҳазалар билдирилади:

- М.Кошғарийнинг товуш ва ҳарфни, имло ва талаффузни фарқлаши, туркий тилларнинг товуш тизимини тўла акс эттиролмайдиган араб ёзувига қўшимча белгилар қўйиб, уларни маълум бир даражада туркий тиллар фонетик хусусиятларини акс эттиришга мослаштириши, товуш алмашинувлари, туркий шевалар ва тиллараро фонетик фарқларни комбинатор ва нокомбинаторларга ажратиб шарҳлаши туркий тилшуносликда X-XI асрлардаёқ мукаммал фонетик таълимот яратганлигидан, тилшунослигимизнинг фонетика соҳасидаги назарий-методологик тамойиллари бундан қарийб 1000 йил олдин такомиллашганидан далолат беради. Бироқ, кейинги даврларда, хусусан, XIV -XIX асрларда М.Кошғарийнинг фонетик таълумоти тилшунослигимизда ривожлантирилмади, аксинча, унутилди ва XX асрда ўзбек фани X-XI асрлардаёқ ўз бағрида ишлаб чиқилган ва ҳатто, амалий татбиқда девонда кенг микёсда қўлланилган фонетик тушунчаларни қайтадан Европа тилшунослигидан олишга мажбур бўлди.

Бехбудий, Фитрат, умуман, жадидлар зўр бериб, девон материалларини оммалаштиришга қилган ҳаракатлари бежиз эмас эди. Улар тарихий ҳақиқатни

тиклашга, биз бугун Европа фанидан олаётган тушунчалар ва таҳлил усуллари биз учун тамоман янги эмас, балки Европа фани XVII-XVIII асрларда ўзимиздан олиб, замон билан мослаштирган ҳолда ривожлантирган тушунчалар эканлигини халққа етказиш, шу билан унда миллий ғурур ва ифтихор руҳини ривожлантириш, маънавий кадриятларга эҳтиёткорона ёндошиш туйғуларини шакллантириш ва такомиллаштиришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. «Девон» фонетик материалларини билиш, тарихимизда шундай етук таълимотлар мавжудлигини кенг омма онгига етказиш бугунги миллий ўзликни англаш ва уни жаҳонга тараннум этиш даврида катта илмий-маънавий аҳамиятга эга;

- М.Кошғарийнинг берган фонетик маълумотлари ўзбек адабий тили, шеваларида юз берган минглаб ҳодисаларни шарҳлаш, тўғри тушуниш ва талқин этишда чексиз аҳамият касб этади. «Девон» материалларининг бу йўналишдаги ўзига хос томонларини, жумладан, қуйидагиларда кўриш мумкин:

Туркий сўз ва ўзакларни ўзаро тенглаштириш бир замонлардаги фонетик вариантлардан мустақил лисоний бирликларнинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнини тўғри тушуниш ва шарҳлаш учун, чунончи, девонда М. Кошғарий шартли сўз (пароль) маъносида *им* сўзини қайд этади. Бу сўз ўзбек адабий тилида кам қўлланиладиган, *им билан гапирмоқ, им қилмоқ, им қоқмоқ* каби қўшма сўз ва бирикмаларда учрайди. М.Кошғарийнинг девонда берган фактик материаллари асосида *им* сўзи *ем* ва *жим* фонетик вариантларига эга бўлиши ҳамда *ем* шакли турклар, *им* шакли ўзузлар, *жим* қипчоқ шевалари учун хос бўлган.

Тилимизда *жим, жим-жит, жимлик* каби кенг қўлланиладиган сўзни *им* (*имо*) сўзлари билан боғлашга «Девон» материаллари катта материал беради.

М.Кошғарий сўз охирида «ғ»нинг «қ» ёки «в» га ўтиши ҳақида аниқ маълумотлар беради. *Қишлағ, яйлағ* каби сўзларда ҳам жой номи, ҳам ҳаракат номи маънолари мавжудлигини қайд этади. Ҳозирги тилимизда М.Кошғарий XI асрда шарҳлаган *қишлағ, қишлақ, қишлов* каби фонетик вариантлар мустақил сўзлар ва ҳатто, -оқ, -ов алоҳида-алоҳида қўшимчалар сифатида ривожланган (*қишлоқ* жой номи *қишлов* ҳаракат номи). Лекин қатор сўзларда –оқ, -ов қўшимчалари ҳам жой номи, ҳам ҳаракат номи хусусиятларига эга: *ўтоқ, яйлоқ* 1. жой, 2. йаз-қишлоқ (ёзда яшаш жойи), *қишлоқ* – қишни ўтказиш жойи каби.

М.Кошғарий баҳор-ёз маъносида йай, йаз фонетик вариантларини беради. Ҳозирги тилимизда яй, ёй қўлланиладиган яйлов, яйрамоқ сўзларида шу сақланган. М.Кошғарий оёқ-озақ-адақ сўзларини беради. Ўзбек адабий тилида меъёрий сўз – аёқ. Лекин адоқ//одоқ сўзи ҳам *чўлнинг адоғи// ишининг адоғида* каби қўлланилади.

- Бухоро-Самарқанд гуруҳ шеваларидадан ташқари бошқа шеваларда ҳ-х фарқланмайди. М.Кошғарий ҳар иккаласи ҳам нотуркий эканлиги, ҳ-х товушлари туркий тилларга нотуркий тиллар таъсирида кириб келганлигини алоҳида таъкидлайди. Қатор туркий тилларда, жумладан, ҳозирги турк адабий тилида ҳ-х фарқланмайди. Адабий тилимизда ҳ-х ҳарфларининг изчил фарқланиши бугунги кунда, хусусан, ўзбек лотин имлосида ҳ ва х шаклан кескин фарқланувчи ҳарфлар билан берилиши ҳам фикримизнинг далилидир.

"Девон"ни тузишдан илгари лингвистик, тарихий ва этнографик материални йиғиш бўйича кўп йиллик иш амалга оширилгани табиийдир [5, 31].

Проф.Х. Нейматовнинг илмий кузатишларида эътироф этилганидек, XI асрда яшаган биринчи туркшунос, тилшунос ва лексикограф, этнограф ва фолклорист, тарихчи ва географ Маҳмуд Кошғарий ўзининг "Девону луғотит турк" асари билан туркологияга асос солди. Бу асар туркий тилларнинг биринчи қиёсий грамматикаси бўлиши билан бирга турк қабилалари тарихи, этнографияси ва халқ оғзаки ижодидан қимматли материалларни ўз ичига олган йирик энциклопедия ҳамдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тиллар грамматикасига доир тадқиқотлари ва мулоҳазалари ҳозир ҳам диққатга сазовордир. Ана шундай нодир тадқиқотлардан бири туркий тилларнинг таснифидир.

М.Кошғарий турк тилларини: 1) қабилавий тилларнинг софлигига кўра ҳамда 2) қабилавий тиллардаги фонетик ва морфологик фарқларга кўра икки группага ажратади [8, 52].

С.Муталлибовнинг "Девону луғотит турк" ва унинг таржимаси" мақоласида "Девон"да сўзларнинг луғавий маъноси изоҳланган ва сўзларнинг ясалишига доир маълумотлар берилган борган. Шунинг учун бу асарда сўзлар изоҳи замирида ўша давр тили фонетикаси, морфологияси ва лексикасига доир мукамал қоидалар ҳам юзага келган"лиги таъкидланади [6, 42].

Кўринадикки, "Девону луғотит турк" нафақат лингвистик манба, шунингдек, фаннинг кўпгина соҳалари учун ниҳоятда ноёб асар ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, у адабиётшунослик учун ҳам бой ва қимматли материаллар манбаидир.

“Девону луғотит турк”даги адабий парчаларнинг умумтуркий адабиёт, шунингдек, ўзбек назми ва насрининг кейинги тараққиёт ва такомил босқичига бўлган улкан таъсири шубҳасиздир. Шу маънода акад. Б.Валихўжаев таъкидлаганидек, “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”и ўз асрининггина эмас, балки кейинги даврларнинг ҳам нодир асарларидандир. Бу асарда муаллиф, бир томондан, XI асргача ва шу асрда мавжуд бўлган туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарини жамлаб, гўзал бир хазинани яратган бўлса,

иккинчидан, ўша даврдаги ёзма адабиёт намуналарини ҳам ўз асарига киритиб, уларнинг бизгача етиб келишига сабабчи бўлди. Тўғри, бу мисол ва намуналар сўзларнинг изоҳи учун келтирилган. Агар улар тўпланса, XI аср туркий халқлар шеърятининг гўзал бир баёзи майдонга келади” [4, 47]. Мазкур шеърый парчаларнинг жанрий хусусиятлари ва адабий таснифи борасидаги илмий тажриба илк бор проф. А.Фитрат томонидан амалга оширилган. Аммо унинг кузатишлари замонавий филология нуқтаи назаридан давом эттирилиши лозим [3, 118]. Бунинг учун эса, энг аввало, асарда келтирилган шеърларнинг алоҳида нашрини амалга оширмақ зарур. Негаки, ҳозирги илмда бу шеърларнинг миқдори ҳақидаги маълумотларнинг ўзи ҳам бир хил эмас. Шу билан бир қаторда, улардан фақат иккитаси – “Алп Эр Тўнга марсияси” ва “Қиш билан Ёз мунозараси” гина ўқувчиларга яқиндан таниш бўлиб, бошқа кўплаб намуналар назардан четда қолиб кетмоқда. Ваҳоланки, проф. А.Ҳайитметов эътироф этганидек, «Бу тўртликлар билан чуқурроқ танишиш, муаллифнинг қатор таъкидлари унда келтирилган шеърый мисолларнинг ҳаммаси ҳам халқ оғзаки ижоди намунаси эмаслигини кўрсатади. Уларнинг кўплари айрим авторларнинг, профессионал шоирларнинг асарларидир. Бу эса, бизда, туркий халқларда ёзма адабиёт XI асрдан анча олдин пайдо бўлган дейиш учун асос беради» [9, 139-140].

Мазкур шеърлар, ўз навбатида, XI аср ижтимоий-сиёсий ҳаёти тўғрисидаги воқеаларга оид бадиий матнлар - шеърлар ҳам ўрин олган бўлиб, улар фалсафий, ижтимоий-сиёсий, интим ва воқебанд лириканинг бетакрор намуналаридир.

Икки асосий бўлим – муқаддима ва луғат қисмидан иборат мазкур асар қомусий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга. Бу жиҳатдан, айниқса, луғат қисмида сўз ва сўз бирикмалари изоҳи учун фойдаланилган ҳикматли сўз, қўшиқ каби адабий-бадиий парчаларнинг кўпгина намуналарини келтирилган. Тадқиқотларда эътироф этилишича, “Девону луғотит турк”да 242 та адабий парча берилган бўлиб, улар ўша даврда эл орасида машҳур бўлган дostonлар, марсиялар, меҳнат ва муҳаббат, табиат тасвири, юрт манзаралари, қаҳрамонлик, овчилик тўғрисидаги халқ қўшиқларидир. Шунингдек, асарда икки юздан ортиқ мақолдан фойдаланилганлиги ҳам қайд этилган [1, 73].

Машҳур тилшунос, “Девону луғотит турк”нинг таржимони ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталибов таъкидлаганидек, девондаги адабий парчалар ва муаллифнинг улар ҳақидаги уқтиришлари Маҳмуд Кошғарийнинг адабий асарлар билан ҳам қизиққанини, уларни ҳам диққат билан ўрганганини исботлайди. Маҳмуд Кошғарий девонда йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзан вазн ҳақида, баъзан адабий жанрлар ҳақида, баъзан истиора, ташбиҳ ва бошқа шеърый хусусиятлар ҳақида маълумотлар беради. Бу хил фактлар шеърый асарларга доир

қоидалар бошланғич ҳолда бўлса ҳам, ўша даврлардаёқ юзага келганидан дарак беради [7, 23].

“Девону луғотит турк”даги шеърӣй парчалар аруз ва бармоқ намуналари эканлиги ҳақида ҳам турлича қарашлар мавжуд.

Шеърларнинг арузга алоқадорлиги ҳақидаги фикр масаласига тўхталадиган бўлсак, шуни айтиш мумкинки, “проф.Х.Неъматовнинг таъкидлашича, ўзбек тилидаги бўғинларни хоҳлаганда чўзиб, хоҳлаганда қисқа талаффуз қилавериш мумкин, бу сўзнинг маъносига таъсир қилмайди. Шу жиҳатига кўра ўзбек тили аруз учун жуда қулай” [2, 52].

Шеърларнинг мавзу кўлами ҳақида А.Ҳайитметов шундай деган эди: “Бу тўртликлардан кўринишича, қадим туркий халқлар поэзиясида дидактика жуда катта ўрин тутган. Бу уруғчилик жамияти хусусияти билан, унда оталарнинг мавқеи баланд бўлганлиги билан боғланса керак. Кейинроқ, уруғчилик емирила бошлаши билан бундай поэзиянинг мавқеи ҳам камая борган. Бу традициядан хабардор ижод аҳллари эса бу масалада орқага кетишдан нолиб, шу хилда хил тўртликларни тўқишган. XI – XII асрлардан бошлаб эса, бу традициялар янада ривожланиб, энди форс-тожик поэзиясидаги дидактик традицияларга ҳам асослана бошлаган. Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоӣй, Махтумқули каби забардаст шоирларнинг ижодидаги дидактика ўз илдизлари билан қадим туркий традицияларга боғланади...” [10, 50].

Асарда келтирилган шеърлар нафақат мавзу ва ғояси, балки бадий хусусиятларига кўра ҳам ранг-барангдир. Ушбу шеърлар кўздан кечирилганда, улар бадий жиҳатдан мукамал намуналар сифатида намоён бўлиши, бинобарин, турли шеърӣй санъатларни ўзида мужассам этганлиги кузатилади.

Хуллас, асар материаллари тадқиқи борасида амалга оширилиши лозим бўлган ишлар сирасига қуйидагиларни ҳам киритиш мақсадга мувофиқдир:

- “Девону луғотит турк”да келтирилган парчаларда қўлланган шеърӣй санъатлар лингвопоэтик нуқтаи назардан тадқиқ этилмоғи лозим. Зеро, адабиётнинг ўзи каби шеърӣй санъатлар ҳам тил хусусиятига кўра характерланади;

- лингвистик бирликларнинг бадий санъат ҳосил қилиш вазифаси фонетик-фонографик, лексик-грамматик ҳамда услубий-поэтик омиллар билан боғлиқликда намоён бўлади. шеърӣй санъатларнинг юзага келиши, шаклий-лисоний таркиби ҳақида илмий маълумотлар олишда “Девону луғотит турк” материаллари ўзига хос аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы/ References:

1. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан (ўқув кўлланма). – Т., 1994.

2. Афоқова Н. Бир шеърнинг вазни хусусида// Моҳията интилган олим (проф.Х.Ғ. Неъматовга бағишланган махсус тўплам). – Б., 2001.
3. Болтабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”даги манзум параларнинг адабий таснифи // Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданиятининг ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2002.
4. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X-XIX асрлар). – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
5. Кононов А.Н. Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари// ЎТА, 1972. – №1.
6. Муталлибов С. «Девону луғотит турк» ва унинг таржимаси// ЎТА, 1971. – №5.
7. Муталлибов С.М. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари (сўз боши)// Девону луғотит турк. I том. – Т., 1960.
8. Неъматов Х. XI асрдаги туркий тилларнинг М.Кошғарий томонидан қилинган таснифи// ЎТА, 1972. – №1.
9. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. – Т., 1974.
10. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Юридик фанлар

**РАҚАМЛИ РЕАЛЛИК ШАРОИТИДА ИНТЕРНЕТ ТАРМОҒИ ОРҚАЛИ
ЕТКАЗИЛГАН МАЪНАВИЙ ЗИЁННИ КОМПЕНСАЦИЯ ҚИЛИШ
САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович, ю.ф.н.

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети доценти в.б.

**ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОМПЕНСАЦИИ
МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО ЧЕРЕЗ СЕТЬ ИНТЕРНЕТ В
ЦИФРОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ**

Хамроқулов Баҳодир Мамашарифович, к.ю.н.

И.о доцента Университета мировой экономики и дипломатии

**ISSUES OF INCREASING THE EFFICIENCY OF COMPENSATION OF
MORAL HARM CAUSED THROUGH THE INTERNET IN DIGITAL
REALITY**

Hamrokulov Bakhodir Mamasharifovich, PhD

Associate Professor of the University of World Economy and Diplomacy

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ҳамроқулов Б.М. Рақамли реаллик шароитида интернет тармоғи орқали етказилган маънавий зиённи компенсация қилиш самарадорлигини ошириш масалалари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -2020. -№ 2(2). –Б. 58–68. <https://doi.org/10.47390/A1342222020N7>

Аннотация. ушбу мақолада рақамли реаллик шароитида интернет тармоғи орқали етказилган маънавий зиённи компенсация қилиш самарадорлигини ошириш масалалари, маънавий зиён компенсациясининг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш истиқболлари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: рақамли реаллик, интернет тармоғи маънавий зиён, компенсация.

Аннотация. в данной статье анализируются вопросы повышения эффективности компенсации морального вреда, причиненного через сеть Интернет в цифровой реальности, перспективы совершенствования правовых механизмов компенсации морального вреда.

Ключевые слова: цифровая реальность, Интернет сеть, моральный вред, компенсация.

Abstract. The article analyzes the issues of increasing the efficiency of compensation for moral damage caused via the Internet in digital reality, the prospects for improving the legal mechanisms for compensation of moral harm.

Key words: digital reality, Internet network, moral harm, compensation.

DOI: 10.47390/A1342222020N7

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2030 йилгача мўлжалланган Барқарор ривожланиш мақсадларида барқарор инфратузилмани яратиш, умумқамровли ва барқарор саноатлашув ва инновацияларга кўмаклашиш [14] вазифаси қўйилган (9-мақсад). Шу хусусда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги Миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари қабул қилинди ва амалга оширилиб келинмоқда (ВМҚ №841 2018 йил 20 октябрь).

Шунингдек глобаллашув шароитида кўпчилик давлатлар учун ўз иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа тармоқларини рақамли бошқарувга ўтказиш жараёнини жадаллик билан давом этмоқда. Инсонлар ва компаниялар ўртасидаги ҳуқуқий алоқалар ҳам рақамли технологиядан фойдаланган ҳолда амалга оширилмоқда. Бу эса айни пайтда рақамли реалликнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш, рақамли муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоясини белгилаш ҳамда мазкур реаллик шароитида маънавий зиённи компенсациялашнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш зарурати мавжуд.

Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни шакллантириш ва жорий этишнинг ҳуқуқий асослари яратилишга оид бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Бундай ҳужжатлар жумласига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.04.2020 й. ПҚ-4699-сон “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 02.03.2020 й. ПФ-5953-сон “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 13.12.2018 й. ПФ-5598-сон “Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувига рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимларини жорий этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.11.2018 й. ПҚ-4022-сон “Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида рақамли инфратузилмани янада модернизация қилиш чора-тадбирлари

тўғрисида”ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.07.2018 й. ПҚ-3832-сон “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ва бошқалари киради.

Рақамли иқтисодиёт, рақамли ҳукумат, рақамли-парламент, электрон медицина, электрон савдо, электрон имзо, электрон ҳужжатлар айланиши, “хавфсиз шаҳар” ва шу каби ижтимоий-иқтисодий соҳаларни рақамлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини яратиш бўйича олимлар, мутахассислар ўртасида фикр-мулоҳазалар билдирилмоқда, зарур норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда.

Шу маънода К.М.Беликованинг ёзишича, рақамли иқтисодиёт амал қилишининг самарали ҳуқуқий таъминланмаганлиги унинг имкониятларидан етарли фойдаланмаслик ҳамда бошқа хавфларни юзага келтириши мумкин. Рақамли иқтисодиёт соҳасидаги ҳуқуқий бўшлиқ анъанавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишдаги мавжуд қоидаларининг ўзгаришига олиб келади ва муайян муаммоларни юзага келтиради [3; - С.26].

А.В.Плотников [8] рақамли иқтисодиётни ҳуқуқий тартибга солишнинг муаммоларига тўхталар экан, ҳозирда бу борада тегишли норматив-ҳуқуқий база шаклланмаганлигини, рақамли муаомала ва битимлар тузишда рақамли оферта ва акцепт жараёнларига оид қоидалар мавжуд эмаслиги, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш механизмига оид қонунчилик нормалари ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатиб ўтади.

Ш.Н.Рўзиназаровнинг фикрича, рақамли фуқаролик муомаласини ва тўлақонли бозор муносабатларини қарор топтириш, хусусий мулк ҳуқуқининг устуворлигини таъминлаш, унинг норма ва қоидаларини Фуқаролик кодексида доктринал жиҳатдан ифода этиш имкониятини яратади [11].

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда эътироф этиш зарурки, рақамли реалликнинг бугунги ривожланиш босқичида мазкур соҳага оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, рақамли иқтисодиётга ўтишнинг оммавий-ҳуқуқий тартиботи билан бирга, бу борада вужудга келадиган муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишга оид нормаларини ҳам белгилаш зарурдир. Шу сабабли рақамли реаллик шароитида интернет тармоғи орқали етказилган маънавий зиённи компенсациялашнинг ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш долзарбдир.

Кейинги йилларда инсоният ҳаётини интернет, ижтимоий тармоқлар-телеграмм, фейсбук, ташкилотлару-шахсларнинг сайтлар кабиларсиз тасаввур этиб бўлмайд қолди. Айниқса, глобал интернет тармоғининг жадаллашуви компьютерлар, планшетлар, смартфонлар ривожланиши олиб келдики, бу ўз навбатида кишиларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларига бўлган янги таҳдидлар

ва хавф-хатарлар вужудга келишига замин яратди. Электрон воситалар бўлган телефон ва планшетлар бажарадиган функциялар сони ва улар томонидан бажариладиган электрон операцияларнинг кўламини ошиши ҳам бу жараёнга сезиларли таъсир кўрсатади. Масалан, телефон орқали оддий расмга туширишдан ташқари, видео тасвирга олиш, олинган суръат ва видео материалларни қайта ишлаш, уларни бошқа электрон воситаларга узатиш, интернет тармоғи орқали ижтимоий тармоқларга жойлаштириш, овозни ёзиб олиб ва тарқатиш каби мураккаб операцияларни жудда оддий тарзда ва бир неча лаҳзаларда амалга оширилиши юриспруденция олдида мазкур жараёнларни ҳуқуқий асосларини белгилаш, интернет тармоғида ахборот алмашинув жараёнларини ҳуқуқий тартибга солиш, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга оид қоидаларни ишлаб чиқиш вазифасини кўйди.

И.Р.Рустамбеков интернет тармоғига оид фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш масалаларини [10; - С.14] таҳлил қилар экан, интернетдаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ҳамда уларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатларни қўллашнинг асосларини ишлаб чиқиш лозимлигини эътироф этади.

З.В.Вешкурцеванинг ёзишича, интернет тармоғидаги маънавий зиённи компенсациялашнинг иккита асосий муаммосини ажратиш мумкин: зиён етказувчини аниқлаш муаммоси ва далилларни қайд этиш муаммоси [4]. Унинг ёзишича, мазкур иккала муаммони ҳал этиш ҳам катта молиявий харажатларни тақозо этади ва айрим ҳолатларда эса кўп вақт ва оворагарчиликларни талаб қиладики, шу боис кўп ҳолларда жабрланувчилар Интернет тармоғида етказилган зиённи талаб қилмайдилар.

Фикримизча, интернет тармоғи орқали етказилган маънавий зиённи компенсациялашни ҳуқуқий тартибга солиш бугунги қонунчиликда ривожланиш даражасидан келиб чиқадиган бўлса ҳали шаклланиш босқичидадир. Дарҳақиқат, юқоридаги муаллифлар таъкидлаганидек, ҳозирда интернет тармоғида тарқалаётган фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини камситадиган маълумотларнинг тарқалиши ёки бошқа маънавий зиён етказилиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатларнинг содир этилаётганлиги ҳолатлари кўплаб учраб турибди. Бироқ шахс эл. почта очганида, ижтимоий тармоқларда профил ёки аккунт тузганда улардан фойдаланиш тартибини белгиловчи келишув тақдим этилади. Унга рози бўлсангизгина фойдаланишга рухсат берилади. Бундай келишувларнинг деярли барчасида фойдаланувчига шаън, кадр-қимматни камситувчи маълумотларни тарқатмаслик мажбурияти белгиланган. Хатто ООО «Мэйл.Ру» томонидан тақдим этилган фойдаланувчилар учун келушув матнининг 5.2.2. бандида ҳар қандай зарар

етказувчи, шу жумладан маънавий зиён етказувчи маълумотлар тарқатиш, киритиш таъқиқланиши кўрсатилган [9]. Бунақа келишув талаблари фойдаланувчилар томонидан бузилиши оқибатида ушбу компаниялар фуқарони фойдаланиш ҳуқуқини чеклаб қўйиши мумкин.

Республикамизда жаҳон ахборот тармоқларидан фойдаланишни кенгайтириш ва тартибга солиш, ахборот ресурсларини муҳофаза қилишни таъминлаш, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилувчи ахборотлар тарқатилишига, уруш, зулм ва порнографияни тарғиб қилишга, диний ва миллий низоларни кўзғашга, инсоннинг шаъни ва кадр-қимматини поймол қилишга ҳамда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатлари билан тарқатилиши тақиқланган бошқа ахборотларнинг тарқатилишига йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.03.1999 йилдаги 137-сонли қарори билан интернетда маълумотларни тарқатишга оид низом тасдиқланган [17] ва унинг 6 бандида давлат ҳужжатлаштирилган ахборот давлат сири деб ҳисобланган ҳолларда ёки конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилувчи, уруш, зулм ва порнографияни тарғиб қилувчи, диний ва миллий низоларни кўзғовчи, инсон шаъни ва кадр-қимматини поймол қилувчи ҳамда Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонун ҳужжатлари билан тарқатилиши тақиқланган ахборотларни ва бошқа ахборотларни жисмоний ва юридик шахслардан белгиланган тартибда олиб қўйиш ҳуқуқига эгаллиги кўрсатилган.

Маълумотлар узатиш тармоғи, шу жумладан Интернет хизматларини кўрсатиш Қоидалари [6] 30 бандида фойдаланувчининг мажбуриятларига маълумотлар узатиш тармоғи ёрдамида фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи, уларнинг шахсий ҳаётига аралashiшга йўл қўювчи ахборотни тарқатмаслик киритилган.

Интернет тармоғи орқали фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилишига чекловлар бўлишига қарамасдан, бу ҳолатлар ҳар кун кузатиш мумкин. Бунда асосий муаммо етказилган маънавий зиёни компенсациялашда зиён етказувчини аниқлашдаги муаммолар интернет тизимида ўзга шахс номидан ёки мутлақо сохта ном остидаги сайт очиш, хабар қолдириш ёки одатдаги тарзда аниқлаш мумкин бўлмаган мураккаб тизимли маълумотлар қолдириш билан боғлиқдир.

Айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда интернетдаги ижтимоий тармоқларда хабар қолдиришни ҳуқуқий тартибга солишга оид қоидалар назарда тутилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида блогер тушунчасининг таърифи келтирилган бўлиб, унга кўра, блогер — интернет жаҳон ахборот тармоғидаги ўз

веб-сайтига ва (ёки) веб-сайт саҳифасига ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа хусусиятга эга ахборотни жойлаштирувчи, шу жумладан ахборотдан фойдаланувчилар томонидан ушбу ахборотни муҳокама қилиш учун жойлаштирувчи жисмоний шахс [15].

Мазкур қонуннинг 12¹-моддаси биринчи қисмида веб-сайтнинг ва (ёки) веб-сайт саҳифасининг эгаси, шу жумладан блогер ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборот жойлаштириладиган Интернет жаҳон ахборот тармоғидаги ўз веб-сайтидан ва (ёки) веб-сайт саҳифасидан қандай мақсадларда фойдаланишга йўл қўйилмаслик ҳолати санаб келтирилган бўлиб, улар жумласига “миллий, ирқий, этник ёки диний адоват қўзғатувчи, шунингдек фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи, уларнинг шахсий ҳаётига аралаштиришга йўл қўювчи ахборотни тарқатиш” [16] ҳам киритилган. Ушбу нормадаги “ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборот жойлаштириладиган интернет жаҳон ахборот тармоғи” атамаси қўлланилган бўлиб, ушбу тармоқ жумласига ижтимоий тармоқлар ҳам киради. Масалан, телеграмм, фейсбук каби тармоқларда кишига маънавий зиён етказиши мумкин бўлган хабар қолдириш ёки унинг шаъни ва қадр-қимматини камситувчи хабарлар қолдириш ҳолати кузатилиши мумкин. Шу сабабда қонунда веб-сайтнинг ва (ёки) веб-сайт саҳифасининг эгаси, шу жумладан блогер тармоқдаги ўзининг сайтига ҳамма эркин фойдаланиши мумкин бўлган ахборотни жойлаштиришдан аввал унинг тўғрилигини текшириши, шунингдек жойлаштирилган ахборотнинг нотўғрилиги аниқланган тақдирда уни дарҳол ўчириб ташлаш мажбурияти юклатилган.

Бу борада халқаро тажрибага эътибор қаратадиган бўлсак, Франция томонидан 2018 йил 12 ноябрда “Кибир маконда ишонч ва хавфсизлик Париж чиқируви” (“Paris Call for Trust and Security in Cyberspace”) меморандуми тақлиф қилинган [13]. Ушбу меморандум 51 та давлат ва бир қатор халқаро ташкилотлар томонидан қўллаб-қувватланган ҳамда 370 дан кўпроқ имзо тўпланган.

Мазкур ҳужжатда келтирилишича, кибержиноятчилик ва ғаразли ҳаракатларнинг ривожланиши хусусий тусдаги маълумотларга, шунингдек инфратузилмаларнинг муҳим объектларига таҳдидни юзага келтиради. Онлайн маконда фуқароларнинг ҳуқуқларига риоя қилиш ва уларни ҳимоя қилишни реал майдондаги каби амалга оширилишини таъминлаш учун давлатлар ҳамкорликда ҳаракат қилишлари билан бирга, хусусий сектор, тадқиқот доиралари ва фуқаролик жамиятидан ҳамкорларни жалб этиши лозим.

Бунда ким Париж чақирувини қўллаб-қувватласа, биргаликда қуйидаги ишларни амалга ошириши лозим бўлади:

- онлайн-маконда ғаразли ҳаракатларга нисбатан олдини олувчи чоралар ва қаршилиқни мустаҳкамлаш;
- Интернетнинг очиқлик ва яхлитлигини ҳимоя қилиш;
- сайлов жараёнларига аралашувларининг олдини олиш учун ҳамкорлик қилиш;
- кибер-воситалар ёрдамида интеллектуал мулк ҳуқуқи бузилишига йўл қўймаслик устида биргаликда иш олиб бориш;
- зарар етказувчи кибер-дастурлар ва методлар тарқалиши ҳақида огоҳлантириш;
- рақамли маҳсулот ва хизматлар, шунингдек умумий “кибер-гигиена” хавфсизлигини ошириш;
- кибер-ёлланмачилик ва нодавлат субъектларнинг тажовузкор ҳаракатларига қарши чоралар қўриш;
- тегишли халқаро нормаларни мустаҳкамлаш устида биргаликда иш олиб бориш [7].

Албатта, Париж чақирувида назарда тутилган мазкур талаблар онлайн маконда фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоясини таъминлашда бир қатор имконият тақдим этади. Энг муҳими фуқарога маънавий зиён етказилиши мумкин бўлган ғаразли маълумотлар жойлаштирилишининг олдини олиш, уларни тарқатувчи ҳуқуқбузарни топиш ва уларга нисбатан жавобгарлик чораларини юклаш имконини беради. Бугунги кунда Ўзбекистон ҳам ушбу чақирувга қўшилган. Шунингдек мазкур чақирув интернет тармоғидаги бир қатор йирик компаниялар – Microsoft, Google, Facebook, IBM, Oracle, Nokiaлар томонидан ҳам қабул қилинган.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, бугунги кунда интернетни ҳуқуқий тартибга солишда иккита ёндашув мавжудлиги қайд этилади. Биринчи ёндашув интернет тармоғидаги муносабатларни ёхуд интернет тармоғидаги маълумот алмашишларни умуман тартибга солинмаслигига оид Калифорния ёндашуви ҳамда онлайн-макондаги барча муносабатлар ва ахборот алмашинуви тўлиқ давлат томонидан тартибга солинишига оид Хитой ёндашуви мавжуд.

Дастлабки даврларда Интернет тўлиқ ўзини ўзи тартибга соладиган макон сифатида ифодалаган ва бунда ахборот алмашинуви иштирокчилари бетартиб шаклланган хулқ-атвор нормалари, яъни ўзига хос “тармоқ” ахлоқи (netiquette)га риоя қилишган. Интернет-муносабатларини ўзини ўзи тартибга солишда маънавийят, ахлоқ, одат ва анъана нормалари асос ҳисобланади[5]. Ўзини ўзи тартибга солиш доирасида иқтисодиёт субъектлари фаолиятининг мослашувчан самарадорлигини ошириш имкони юзага келади, бунда бозор иштирокчилари

локал ахборот ресурсларга кириш имкониятига эга бўлган ҳолда бизнеснинг ушбу соҳасини тартибга солувчи формал қоидаларни мустақил ўргатадилар [2].

Бироқ бу босқичда Интернетнинг мутлақ ўзини ўзи тартибга солиш моделининг тўлиқ амал қилиш имконияти мавжуд эмас, шу боис ҳуқуқий тартибга солиш чорасини топиш зарурати юзага келади, лекин бу ҳолатда яна объект масаласи юзага келади. Бу ўринда интернет-ҳуқуқи (киберҳуқуқ) ғоясининг дастлабки манбаларига мурожаат қилишга тўғри келади. Ўз вақтида Америкалик судья Ф.Истербрук (Frank H. Easterbrook) интернет-ҳуқуқи ёки кибер ҳуқуққа нисбатан ўзига хос иборани ишлатади ва у мазкур ҳуқуқни “от ҳуқуқи” (the Law of the Horse) дея атайдди. Унинг фикрича, юридик олий таълим муассасаларида “от ҳуқуқи”ни ўқитишга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди, чунки бу барча ҳолатларда қўлланиладиган ва бундай муносабат нарсаси от (отни олди-сотди қилиш, отга етказилган зарар ва шу кабилар) бўлган (турли ҳуқуқ соҳаларига тааллуқли бўлган) турли хилдаги ҳуқуқий қоидалар йиғиндиси [12]. Ушбу фикрларга муносабат билдирар экан Гарвард университети профессори Л.Лессиг (Lawrence Lessig) кибер ҳуқуқда бундай ҳолат мавжуд бўлмайди, чунки Интернет тармоғидаги арихитектурасида айнан шундай бирлаштурувчи белгилар ётади [1].

Умуман олганда, бу баҳсда судья Истербрукнинг мушоҳадаси ўринлидай кўринадди, чунки интернет ҳуқуқи ҳали тўлиқ интернетдаги муносабатларни қамраб олиш ёки уларни ҳуқуқий тартибга солиш функциясини амалга ошира олгани йўқ. Бундан ташқари, интернет-ҳуқуқини ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этишда унинг комплекслигини инобатга олиш зарур ва ижтимоий муносабатларни мазкур соҳага бирлаштурувчи асосий ва бош омил уларни виртауал макон юз бериши саналади ва бу борада кибер ҳуқуқни ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этган И.Рустамбековнинг фикрларига тўлиқ қўшилиш мумкин [10; - Б.24].

Маънавий зиён компенсацияси кибер ҳуқуқ предмети сифатида таҳлил этадиган бўлсак, бу вазиятда интернетда юз берган зиён етказувчи маълумотлар ва уларни тарқатган шахсни аниқлаш вазифаси бирламчи омил саналади. Албатта, маънавий зиён етказувчи маълумотларнинг тарқатилганлиги фактини турли ижтимоий тармоқлар орқали аниқлаш ва билиб олиш мумкин, лекин уни тарқатувчиси ким эканлигини аниқлаш муаммосини ҳал қилиш бир қадар мушкул муаммодир. Бу ўринда зиён етказувчи маълумотлар тарқатилган сайт ёки ижтимоий тармоқ эгасидан бу маълумотни аниқлаштириш ўта мураккаб жараёндир. Тўғри, бу ҳолатда зиён етказувчи маълумотларни тарқатган шахс аниқ бўлса, етказилган маънавий зиённи компенсациялашга нисбатан фуқаролик қонунчилиқдаги мавжуд анъанавий конструкцияларни қўллаш мумкин бўлади.

Масалан, машхур хонанда давлат органи ходимларини шаънини камситувчи маълумотларни жонли эфир орқали фейсбук, телеграм, инстаграм ва бошқа тармоқларда тарқатди ва ўзини кимлигини ҳам яширмади, дейлик. Бу ҳолатда етказилган маънавий зиённи ундиришга нисбатан Фуқаролик кодексининг 100-моддаси қоидалари қўлланилади. Фуқаролик кодексининг 100-моддаси саккизинчи қисмида фуқаро етказилган маънавий зиён компенсациясини талаб қилиши мумкинлиги белгиланган ҳамда ушбу моддада раддия қайси оммавий ахборот воситасида эълон қилинган бўлса, раддия ҳам шу оммавий ахборот воситасида берилиши кераклигини назарда тутилган, аммо ижтимоий тармоғларни оммавий ахборот воситаси сифатида баҳолаб бўлмайди. Бу бўшлиқни бартараф этиш мақсадида Фуқаролик кодексининг 100-моддаси учинчи қисмига “оммавий-ахборот воситаларида” жумласидан кейин “ижтимоий тармоқларда” жумласини киритиш лозим бўлади. Бундай ўзгартириш бугунги кунда интернетда маълумот ва фикр беришда ўзга шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузмаслик бўйича қоидага риоя этиш масъулиятини яна оширади.

Агар ижтимоий тармоқларда фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотларни қолдирган шахс кимлиги аниқ бўлсама, уни фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар орқали топиш мумкин бўлади. Ҳозирги кунда ижтимоий тармоқлар орқали ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотлар тарқатган шахсларга нисбатан тегишли жазолар тайинланаётгани гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, Хоразм вилоятида истиқомат қилувчи фуқаро Odnoklassniki.ru ижтимоий тармоғида тарқатган видеолавҳасида туман ҳокими 15-20 гектар ерни 5-10 минг АҚШ долларида сотиб юборганини айтиб, уни жуда кўп миқдорда пора олганликда айблаган. Айбланувчи қилган тухмати ва фирибгарлиги учун 1 йилу 3 ой муддатга озодликдан маҳрум қилинган [18].

Бундан ташқари, Фуқаролик кодексига интернет тармоғида етказилган маънавий зиённинг ўзига хос хусусиятлари ва жиҳатларини инобатга олувчи ва бундай зиённи компенсациялаш механизми ва тартибини назарда тутувчи махсус қоидалар мавжуд эмас. Бугунги кунда фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳимоясига нисбатан интернет тармоғидаги хавф-хатарларнинг юқори эканлигидан келиб чиқиб, Фуқаролик кодексига «Интернет тармоғида етказилган маънавий зиён компенсацияси» номли алоҳида моддани киритиш зарурати мавжуд. Бу нормада интернет тармоғидаги сайт ёки ижтимоий тармоқ эгасининг фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини камситадиган маълумотларни жойлаштирамаслик ёки маънавий зиённи келтириб чиқарувчи маълумотларни тарқатмаслик мажбуриятини юклаш ва уни

базармаган ҳолларда етказилган маънавий зиён учун жавобгарликни белгилаш лозим. Бу вазиятда сайт ёки ижтимоий тармоқ эгаси зиён етказувчи ким эканлиги ҳақида аниқ маълумотларни бериши ёки маънавий зиён учун компенсация тўлаши лозим бўлади. Ушбу модда Фуқаролик кодекси 1022²-моддасида назарда тутилиши ва қуйидаги таҳрирда бўлиши лозим.

1022²-модда. Интернет тармоғида етказилган маънавий зиён компенсацияси.

Интернет тармоғидаги сайт ёки ижтимоий тармоқ эгаси фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини камситадиган маълумотларни жойлаштирмаслиги ёки маънавий зиённи келтириб чиқарувчи маълумотларни тарқатмаслиги лозим. Бундай маълумотларни жойлаштирган ёки тарқатган шахс фуқарога етказилган маънавий зиённи компенсация қилиши шарт.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Азизов Р. Ф., Архипов В.В. Отношения в сети Интернет формата WEB 2.0: проблема соответствия между сетевой архитектурой и правовым регулированием // Закон. 2014. № 1. С. 90-104. <https://center-bereg.ru/h30.html>
2. Андриаиов В.Д. Бюрократия, коррупция и эффективность государственного управления. – М.: 2009. – С. 175.
3. Беликова К.М. Особенности правового регулирования цифровой интеллектуальной экономики // Закон и право. 2018. - №8. – С. 26.
4. Вешкурцева З.В. Компенсация морального вреда при нарушении личных неимущественных прав и при посягательстве па нематериальные блага: автореф. дис. канд. юрид. наук. – М.: 2018. – 21-22 с.
5. Лебедева Н.Н. Право. Личность. Интернет. – М.: 2004. – 126 с.
6. Маълумотларни узатиш тармоғи, шу жумладан интернет хизматларини кўрсатиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида [Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2018 йил 10 июлда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3038]. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2018 йил 16 июль, 28-сон, 584-модда
7. Парижский призыв к доверию и безопасности в киберпространстве https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/appel_de_paris_en_russe_cle8a41ae.pdf
8. Плотников А.В. Проблемы правового регулирования цифровой экономики // Московский экономический журнал. 2019. – №7. – С. 217-223.
9. Пользовательское соглашение сервисов Mail.ru. <https://help.mail.ru/legal/terms/common/ua>
10. Рустамбеков И.Р. Интернет тармоғида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш: юрид. фан. докт. дис. ... автореф. – Тошкент: 2017. – 14 б.
11. Рўзиназаров Ш.Н. Рақамли иқтисодиётни шакллантиришда фуқаролик кодексини такомиллаштиришнинг долзарб муаммолари // Ҳуқуқий тадқиқотлар. 2020. Махсус сон. 3-қисм. – 393 б.

12. Талапина Э.В. О возможностях правового регулирования интернета. <http://www.law.upenn.edu/fac/pwagner/law619/f2001/week15/easterbrook.pdf>
13. Ўзбекистон Франция Президентининг интернетни тартибга солиш тўғрисидаги режаларига қўшилди. <http://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-frantsiya-prezidentining-internetni-tartibga-solish-togrisidagi-rezhalariga-qoshildi>
14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.10.2018 й., 09/18/841/2081-сон,
15. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2004 йил, 6-сон.
16. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 й., 1-2-сон, 10-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 36-сон, 452-модда
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги 137-сонли “Ўзбекистон Республикаси ахборот ресурсларини тайёрлаш ва уларни маълумотларини узатиш тармоқларида, шу жумладан, интернетда тарқатиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори // “Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами”, 1999 й., №3, 17-модда.
18. Ҳокимга туҳмат қилган шахс озодликдан маҳрум этилди. <https://uznews.uz/uz/article/14223>

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

№ 2(2) 2020

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префeksi: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.

Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98